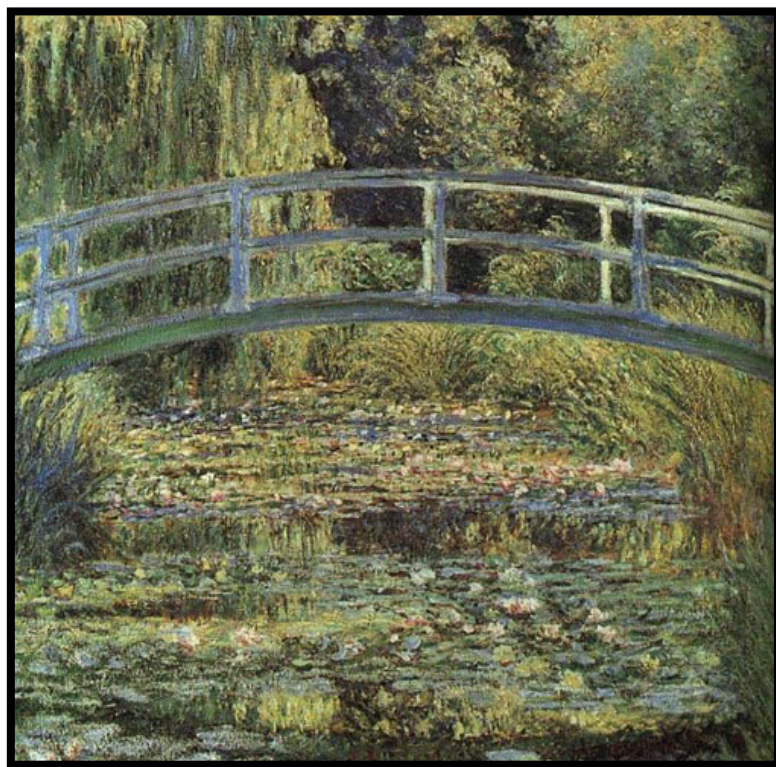

Groene religie

Een onderzoek naar de relatie tussen environmentalism en religie
binnen de Nederlandse moderne samenleving

Masterthesis Culturele Antropologie

Desiree Langeland

Augustus 2015

'De dag dat het kapitalistische systeem zich gedwongen ziet niet-kapitalistische samenlevingen in zijn midden te tolereren en te aanvaarden dat zijn streven naar overheersing zijn grenzen bereikt, de dag dat het onder ogen moet zien dat de voorraad grondstoffen niet onuitputtelijk is, is de dag dat verandering mogelijk is. Als er al enige hoop voor de wereld bestaat, dan leeft die niet in conferentiezalen waar over klimaatverandering wordt gesproken, of in steden met hoge gebouwen, maar laag aan de grond, met zijn armen om de mensen heen geslagen die dagelijks strijd leveren om hun bossen, hun bergen en rivieren te beschermen, omdat ze weten dat die bossen, bergen en rivieren hén beschermen'.

(Klein 2014: 325)

Afbeelding titelpagina: Claude Monet - Bassin aux nymphéas (1899)

Universiteit Utrecht

Masterthesis Culturele Antropologie
Master Multiculturalisme in Vergelijkend Perspectief

Groene religie: een onderzoek naar de relatie tussen environmentalism en religie
binnen de Nederlandse moderne samenleving

Augustus 2015

Desiree Langeland
d.langeland@students.uu.nl
3953300

Begeleider: Dr. Diederick Raven

Inhoudsopgave

Voorwoord	Pagina
1. Inleiding	8
1.1 Onderzoeksveld- en populatie	10
1.2 Methodologische verantwoording	11
1.3 Theoretische verantwoording	12
1.4 Opbouw scriptie	14
2. Het gat van moraliteit	15
2.1 Een korte terugblik	16
2.1.1 Capitalism: benefit for all!	17
2.1.2 Popular culture in kapitalisme	19
2.2 De malaise van de moderniteit	20
2.2.1 Verdwijnen van morele horizonten	21
2.3 Vertaling naar de hedendaagse samenleving	23
2.3.1 Religie in de hedendaagse samenleving	24
2.3.2 Moreel dilemma: wat nu?!	26
2.4 Terugblik en vooruitblik	28
3. Environmentalism	29
3.1 De mens en de natuur	30
3.1.1 Environmentalism	31
3.1.2 Gehanteerde beschouwing environmentalism	35

3.1.3	Beeldvorming	36
3.2	Spiritualiteit	38
3.2.1	Spiritualiteit als morele agent	40
3.3	Terugblik en vooruitblik	41
4.	Lokaliteit van environmentalism	42
4.1	Positionering environmentalism in moderne maatschappij	43
4.2	Lokaliteit	46
4.2.1	Subculturen en religie	47
4.2.2	Voice-strategie en Facebook groeperingen	49
4.2.3	Vignet	50
4.3	Hoge idealen met een uiteindelijk doel	52
4.3.1	Mensen uit de praktijk laten spreken	53
5.	Conclusie	55
	Literatuurlijst	58
	BIJLAGEN	
I	Informantenlijst	61

Voorwoord

Na een reis van 3,5 uur loop ik eindelijk de oprit op van een grote boerderij midden op het platteland van Brabant. Ik hoor de vogeltjes fluiten en er heerst een serene stilte, die abrupt wordt onderbroken door een blaffende hond. Ik zie twee kinderen al fluisterend en giechelend aan komen rennen en ik loop glimlachend naar ze toe. ‘Ben jij Desiree?’ vraagt de jongste van de twee enthousiast. Ik knik, kijk om me heen en bedenk me: ‘Dit is het begin. Het begin van een mooi onderzoek. Let’s go’.

U heeft het resultaat van drie maanden antropologisch onderzoek voor u liggen. Drie maanden waarin ik veel inspirerende mensen heb mogen ontmoeten en waarin ik als mens gegroeid ben. Het is een verhaal over mensen, over duurzaamheid, over idealen, over de natuur, over moraliteit en over het leven uit het leven. Ik wil graag al mijn informanten en participanten bedanken voor hun enthousiaste, inspirerende en soms schrijdende verhalen. Met in het bijzonder Jan en Jacqueline, die mij zoveel wijsheid hebben verschaft en mij het dagelijks leven van een environmentalist hebben laten proeven. Ook wil ik mijn familie, vrienden en collega’s bedanken die tijdens het schrijven van mijn onderzoek continue aan mijn zijde stonden en me konden motiveren en inspireren. Een speciaal bedankje gaat uit naar mijn vriend, die al die tijd mijn stress moest aanhoren maar mij liefdevol en motiverend de goede richting op wees door te luisteren en te praten. En tot slot wil ik graag Diederick bedanken voor zijn wijze inzichten en sturing naar een mooi scriptie.

Ik wil u veel leesplezier wensen en hopelijk kan ik met dit verhaal tot velen van jullie doordringen met de boodschap die voor mij duidelijk is geworden de afgelopen maanden: verandering is nodig en door middel van het streven naar een hoger ideaal kun je deze verandering bij jezelf laten beginnen.

1. Inleiding

Na een korte kennismaking met Mieke nestelen we ons buiten in het zonnetje met een kopje thee. ‘De natuur is mooi in deze periode van het jaar, alles staat in bloei en het lijkt alsof er weer leven in zit’ vertelt Mieke rustig. Ze roert met haar lepeltje rustig door de thee en kijkt om haar heen. Ik zie dat er weer knopjes aan de bomen komen en dat er hier en daar al wat groen te ontdekken is in de bomen. Ik vraag of de natuur ‘heilig’ is voor haar en zij bevestigt dit: ‘Ik ben van mening dat de natuur equal is aan heiligheid en rein zijn. Een soort goddelijkheid, of zo’. ‘Ik haal er op de een of andere manier voldoening uit, door bijvoorbeeld bezig te zijn in de tuin of op momenten als dit. Lekker in het zonnetje zitten met een kop thee en goed gezelschap’, zegt ze al glimlachend. Mijn hart maakt een klein sprongetje, want zou de natuur dan voor haar een soort religie zijn? ‘Nee, ik zie de natuur niet als religie. Meer als iets spiritueels, een hogere macht waar ik in kan geloven. Een religie is voor mij iets waarbij je bijvoorbeeld naar de kerk moet gaan of waar dingen van moeten. Spiritualiteit zou ik dan beter vinden passen bij de natuur. Want kijk nou zelf, de natuur is toch prachtig?’, zegt ze enthousiast terwijl ze met haar handen in de lucht zwaait. ‘Ik geloof dat environmentalism een manier is om heilig met de natuur om te gaan, om er voor te zorgen en om het te behouden. Ik geef wat aan de natuur en de natuur geeft mij wat terug. Dus ik denk dat dat betekent dat ik geloof in de natuur, op een spirituele manier’, zegt ze bedenkelijk doch standvastig.¹

Bovenstaand fragment van een gesprek met een *environmentalist* geeft beknopt weer waar mijn hele onderzoek om gedraaid heeft, namelijk over de wisselwerking en relatie tussen de mens en de natuur. Het geloven in de natuur is een aspect wat ik veelvuldig ben tegengekomen tijdens mijn veldwerk, waarin spiritualiteit centraal heeft gestaan. ‘Het één zijn met de natuur’ of ‘onderdeel zijn van de natuur’ zijn slechts enkele uitspraken die deze spiritualiteit onderstrepen. Er is een noodzaak duidelijk geworden om een transitie te maken

¹ Fragment van interview met Mieke.

naar een samenleving waar *environmentalism*, duurzaamheid en spiritualiteit hoog staan. De huidige mondiale problematiek omtrent klimaatverandering en de uitputting van natuurlijke bronnen, heeft als gevolg gehad dat er een voorzichtige verschuiving merkbaar is in het denken omtrent uiting aan duurzaamheid. Het is nu tijd om verantwoordelijkheid te nemen ten opzichte van duurzaamheid, waarbij er een bewustzijn van de wederzijdse afhankelijkheid tussen mens en natuur ontstaat (Bauman 2011; Ingold 2011). Wereldwijd lijken steeds meer mensen naar deze boodschap te luisteren, waar informant Mieke slechts één van velen is. Er is een trend ontstaan in de moderne samenleving; een trend van duurzaam leven en ecologische producten die geschaad kunnen worden onder een groene beweging bij zowel consument als producent. Deze ambities reizen de wereld over als *global environmentalism* (Tsing 2004). *Environmentalism* omvat een breed scala aan visies, overtuigingen en ideeën waarin de mens zichzelf plaatst als direct onderdeel van de natuur, wat van directe invloed is op het gedrag, de handelingen en levenswijze van de verschillende actoren (Barendrecht 2012; Foss 2009; Argyrou 2005). Het draait om de betekenis die de mens aan de natuur geeft en de betekenis die de natuur heeft ten opzichte van de mens. Met deze betekenis ten opzichte van de natuur en met de natuur ben ik mijn onderzoek ingegaan. In deze thesis staat mijn veldwerkperiode centraal, waar ik onderzoek heb gedaan naar de relatie tussen *environmentalism* en religie binnen de Nederlandse moderne samenleving. Juist de relatie tussen *environmentalism* en religie is interessant voor antropologisch onderzoek, omdat dit een tak is die nog vrij weinig is onderzocht. Argyrou stelt de vraag hoe het kan dat er een *environmentalist* paradigma verschuiving heeft kunnen plaatsvinden binnen de antropologie in minder dan drie decennia (2005: viii). Volgens Argyrou is het tij binnen de hedendaagse antropologie gekeerd; de natuur wordt nu door de meeste mensen beschouwd als een '*system of immense complexity that hinges on a precarious balance currently under severe strain, a fragile domain of life that must be urgently protected and cared for, both for its own sake and ours*' (2005: vii). Hierbij geeft Argyrou naast de noodzaak van bescherming en zorg, ook de wisselwerking tussen de natuur en de mens weer, waarbij *environmentalists* de wereld zien als een plek waar alles en iedereen met elkaar verbonden is. Met deze verbondenheid in mijn achterhoofd, samen met de wisselwerking tussen natuur en de mens, vind ik het interessant om te kijken hoe *environmentalism* in lokale context werkt en zichtbaar wordt en hoe religie hier een rol in speelt. Via de verhalen van *environmentalists* in Nederland wil ik aan de hand van het theoretisch raamwerk dat Charles Taylor biedt met zijn *malaise of modernity* inzicht bieden in de wereld van *environmentalism* waarbij het een manier kan zijn om een nieuw soort orde of legitimiteit in de samenleving te creëren. Een legitimiteit die eerder religie had, waarbij de

vraag is ‘hoe wordt de relatie tussen *environmentalism* en religie geconstrueerd middels *environmentalists* en *popular culture*?’

1.1 Onderzoeksveld- en populatie

Mijn onderzoek heeft plaatsgevonden binnen Nederland in de periode van begin februari tot en met vier mei. Juist omdat er binnen Nederland een opmars gaande is van groeperingen en individuen die zich steeds meer bezig houden met duurzaamheid en *environmentalism*, heb ik hiervoor gekozen. Het onderzoek heb ik bewust ongebonden gehouden van plaats of regio, gezien mijn focus naar zowel het regionale als lokale aspect van *environmentalism* en religie. Daarnaast wilde ik mijzelf niet belemmeren door mij te richten op een specifieke stad of provincie, juist omdat *environmentalism* overal in Nederland zichtbaar is. De onderzoekspopulatie is in heel Nederland te vinden, door middel van lokale initiatieven of via het *environmentalists* netwerk middels internet. Ze profileren zich als duurzame mensen die iets teweeg willen brengen in de samenleving, om op die manier een transitie te maken naar een schonere, duurzame en betere wereld. Het eerste deel van mijn veldwerkperiode heeft plaatsgevonden in een klein dorpje in Brabant², waar ik huisvesting heb kunnen vinden bij een gezin die via de *environmentalism* manier van leven zichzelf weten te onderhouden. In de eerste weken was het vooral luisteren, kijken en meedraaien in het gezin. Daarnaast heb ik in deze weken meerdere malen contact kunnen maken met vrienden, kennissen of familie van mijn gastgezin, die waardevol voor mijn onderzoek zijn geweest. Vanuit deze plek heb ik vele mensen mogen ontmoeten die zichzelf als duurzaam zien of als *environmentalist*. Omdat mijn gastgezin erg actief is in de praktijk van duurzaamheid en *environmentalism*, konden zij mij helpen om nieuwe mensen te ontmoeten. Via het zogenaamde sneeuwbal effect kwam ik in aanraking met mensen die in grote of kleine mate bezig zijn met duurzaamheid en/of *environmentalism* in zijn of haar dagelijks leven, werkomgeving of binnen hun (sociale) netwerk. Ik merkte dat mijn netwerk met vele gesprekken en lokale initiatieven steeds vaker plaatsvonden in de Randstad, waardoor ik het besluit heb genomen om het laatste deel van mijn veldwerkperiode te laten plaatsvinden in Amsterdam, waar ik een appartement heb weten te vinden. Dit maakte dat ik (nog) meer participerende observatie, informele gesprekken en *being there* kon inzetten, omdat ik kon meedraaien in verschillende duurzame

² Vanwege privacyredenen zal ik geen specifieke plaatsen noemen, tenzij hiervoor toestemming is gegeven.

initiatieven, wat uiteindelijk heeft geleid tot zeer bruikbare data en bevindingen. Naast het sneeuwbaaleffect heb ik mijn onderzoekspopulatie uit kunnen breiden via Facebook groepen die gericht waren op duurzaamheid of *environmentalism*. Via mijn informanten en met mijn informanten heb ik vele schatvolle informatie weten te verschaffen over *environmentalism*, spiritualiteit en de noodzaak om een transitie te maken naar een duurzame samenleving.

1.2 Methodologische verantwoording

Dit onderzoek heeft vorm gekregen door het uitvoeren van drie maanden etnografisch veldwerk. Als antropoloog wordt getracht te studeren met mensen in plaats van over mensen, waarbij je hoopt dat je kan leren van ze (Ingold 2013). *‘What we might call ‘research’ or even ‘fieldwork’ is in truth a protracted masterclass in which the novice gradually learns to see things, and to hear and feel them too, in the ways his or her mentors do’* (2013: 2). Vanuit dit studeren met mensen en het etnografische veldwerk, heb ik inzicht verkregen in de praktijk, dynamiek en context van *environmentalism* en religie. Religie is een vrij groot en breed begrip, vandaar dat ik dit heb afgebakend naar aspecten die religieus geduid kunnen worden, zoals het ‘geloven in’ of spiritualiteit. Omdat ik de focus heb gelegd naar het onderzoek doen met mijn informanten in plaats van over mijn informanten, heeft dit er toe geleid dat er een beter inzicht is verschaft over de ervaringen en *subjectivities* (Ingold 2013, Boelstorff 2003 in Inda & Rosaldo 2008). Het in dialoog gaan met de onderzoeksgroep, samen met *hanging out* en *being there* maakt dat ik veel data heb kunnen verzamelen, die ik wellicht niet had gekregen als ik louter interviews had afgenomen. In de beginfase van mijn onderzoek heb ik meerdere interviews³ afgenomen, zowel ongestructureerd als (semi)gestructureerd. Dit leek mij eerst goed en nuttig, omdat ik het gevoel had dan ‘echt’ bezig te zijn als onderzoeker. Echter kwam ik erachter dat open gesprekken, informele gesprekken en ongestructureerde interviews de meest bruikbare data opleverden voor mijn onderzoek. Tijdens (semi)gestructureerde interviews had ik vaak mijn voicerecorder aanstaan om alles op te nemen⁴. Wanneer de voicerecorder uitging kreeg ik pas ‘echt’ contact en kwam ik tot meer data en gespreksstof. Met dit in mijn achterhoofd ben ik de overige tijd van mijn onderzoek ingegaan, waarbij ik veelvuldig gebruik heb gemaakt van *hanging out* en *being there* (de Walt & de Walt), participerende observatie, informele gesprekken en (open) interviews. In totaal

³ In de eerste vier weken zijn dit negen interviews geweest.

⁴ De voicerecorder ging alleen aan bij toestemming.

heb ik 23 (open of semi) gestructureerde interviews afgenomen, met daarbij nog vele informele gesprekken in de lokale praktijk van *environmentalism*.

Participerende observatie is een methode die van groot belang is binnen de antropologie, maar het is ook van groot belang geweest voor mijn onderzoek. 'In participerende observatie wordt directe waarneming mogelijk door deelname van de onderzoeker aan het sociale leven van de onderzochten' (Boeije 2010: 55). Het maakt dat je deel uitmaakt van het dagelijkse leven van de onderzoeksgroep, waaronder de dagelijkse rituelen, activiteiten, interacties en evenementen, die de onderzoeker intrinsieke en extrinsieke aspecten van een cultuur en leefgewoonte leert kennen (de Walt & de Walt 2002: 1). Vanwege een langdurige leefstijl binnen een gezin met environmentalistische normen en waarden, heeft participerende observatie een grote rol gespeeld in de dataverzameling. Daarnaast heb ik meerdere malen kunnen meelopen of werken bij lokale initiatieven, zoals een initiatief om moestuinen te onderhouden. De mate waarin ik participeerde en meedraaide in dagelijkse routines maakte dat ik onderdeel werd van mijn onderzoeksgroep (DeWalt & DeWalt 2002: 20). Hierdoor heb ik *environmentalism* en religie niet als statisch object beschouwt, maar heb ik mijn eigen inzichten hierin kunnen verschaffen. Dit maakt dat het een *insider's view* (Ingold 2013: 2) is en bijdraagt aan de (nog zeer weinige) antropologische wetenschappelijke literatuur omtrent *environmentalism* en religie. De praktijk van *environmentalism* heb ik kunnen beschouwen in het lokale kader door methoden als interviews, informele gesprekken en participerende observatie, wat zorgde voor verhalen, beelden en ervaringen. Al deze indrukken en gesprekken verwerkte ik zo snel mogelijk, om op die manier mijn focus te houden en eventueel te verleggen.

Tot slot wil ik opmerken dat vanwege anonimiteit en privacy redenen de namen van informanten zijn gefingeerd, wat ook geldt voor plaatsnamen. In bijlage 1 staat een lijst met de (gefingeerde) namen van mijn informanten, met daarbij de datum van het gesprek die ik heb gebruikt binnen mijn thesis. Dit kan zowel een informeel gesprek zijn, als een open of (semi) gestructureerd interview.

1.3 Theoretische verantwoording

Niet alleen in het maatschappelijke, maar ook in het academische debat is men meer bezig

met duurzaamheid en *environmentalism*. Een manier om *environmentalism* te beschouwen is door middel van *popular culture*: '*Popular culture is a body of cultural productions (films music, books, TV) which are consumed and recognizable by a significantly large proportion of, in this particular case, the North American population regardless of class, race, gender, sexuality, etc*' (Klassen 2014: 1). *Popular culture* onderstreept hoe in het dagelijks leven, buiten de officiële, vaak impliciete, binnen een samenleving praktijken zijn ontstaan die religieus geduid kunnen worden. Vanwege mijn focus naar de relatie tussen *environmentalism* en religie speelt *popular culture* een rol binnen mijn thesis. *Popular culture* heeft in de hedendaagse samenleving steeds meer impact en kan ook bijdragen aan bijvoorbeeld identiteitsconstructies en betekenisgeving, net zoals religie (Chidester 2005: 102). Met het oog op de natuur en *popular culture*, is die betekenisgeving erg bepalend. Het leven via een environmentalistische manier is een concrete uiting van deze beleving met de natuur, waarbij het sociale aspect gecombineerd wordt met het ecologische aspect (Gottlieb 2001). Hierbij is belangrijk te onderstrepen dat door toedoen van kapitalisme en moderniteit de samenleving opzienbarend veranderd is, waarbij de veranderde perceptie op natuur en *environmentalism* een uiting is van deze verandering. Als belangrijke theoretische invalshoek bij de interpretatie van mijn data gebruik ik een concept van filosoof Charles Taylor, die moderniteit aanduidt als het hart van de moderne malaise, waarbij het verdwijnen van de morele horizonten een belangrijk aspect is in de problematiek omtrent moderniteit. Het heeft gezorgd voor het wegvallen van moraliteit of een orde binnen een samenleving. Daar waar eerst religie de legitimiteit had om het morele gat te vullen, kan in mijn analyse *environmentalism* nu deze monopolie overnemen.

Binnen mijn onderzoek naar de praktijk en context van *environmentalism* heb ik de positionering van *environmentalism* binnen de huidige mondiale samenleving beschouwd als zijnde een subgroep, *tribe* of *exit*-strategie. De vorming en het bestaan van *environmentalism* is zowel een logisch gevolg van de moderne conditie waarin de samenleving zich nu bevindt, maar het herbergt ook een fundamenteel veranderingselement in zich (cf. Bauman 1998; Juergensmeyer 2002). De praktijk van *environmentalism* waarmee ik heb mogen kennismaken is inspirerend en hoopgevend. Het is een praktijk waarin meerdere enthousiaste en gepassioneerde individuen een nieuwe duurzame wereld proberen te vormen vanuit een sterk ideaal. Deze praktijken wil ik benaderen als zijnde *agency*, geïntroduceerd door Anthony Giddens (1984) binnen de *structuration theory*. Het is de dualiteit tussen *structure* en *agency* dat het aanpassingsvermogen en de flexibiliteit van mensen bepaalt, evenals de beperkingen hiervan (Barendrecht 2012: 8). Dit maakt dat het een complex proces is dat onze

werkelijkheid vorm en houvast geeft. Door de praktijk van *environmentalism* te plaatsen in een lokale context, wil ik het belang en het morele aspect die ik gevonden heb tijdens mijn onderzoek een plek geven in het antropologische debat. Het zijn niet louter lokale initiatieven meer, maar hoge idealen met een uiteindelijk doel: een nieuwe duurzame vorm van samenleven.

1.4 Opbouw scriptie

Mijn thesis is opgebouwd uit drie inhoudelijke hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk wil ik het belang van de conditie van de huidige gemonialiseerde moderne samenleving analyseren aan de hand van de theorie van Charles Taylor over de malaise van de moderniteit. Ik zal eerst kort stilstaan bij kapitalisme en *popular culture* dat hierin een rol speelt, om vanuit hier de overstap te maken naar moderniteit en de malaise van de moderniteit van Taylor. Hierbij laat ik zien dat er een probleem is ontstaan naar aanleiding van moderniteit en kapitalisme, namelijk dat de moraliteit uit de samenleving is ontsnapt door het wegvallen van religie als legitiem aspect en individualisering die moderniteit met zich meebrengt. Een manier om de orde in een samenleving weer te herstellen, waarin moraliteit een groot aspect is, is door middel van *environmentalism*. In het tweede hoofdstuk bouw ik hier op verder en geef ik de relatie tussen de mens en de natuur weer, waarbij ik de veranderde visie op de perceptie van natuur en *environmentalism* analyseer. Hierbij stel ik dat beeldvorming en spiritualiteit binnen *environmentalism* een andere kijk geven op de huidige samenleving, waarin morele agenten een rol spelen. Door toegenomen mondiale klimaatproblematiek heeft *environmentalism* aan terrein gewonnen, wat maakt dat het beschouwt kan worden als een directe consequentie van de moderne tijd waarin we leven. In de zoektocht naar een verbinding met de natuur, met zingevende en spirituele kaders als reactie op de huidige situatie van de moderne tijd, reageren *environmentalists* hierop door hun leven anders in te delen en uit te gaan van andere normen en waarden. In het afsluitende hoofdstuk zal ik laten zien hoe *environmentalism* een positie heeft weten te bemachtigen in de moderne samenleving, op basis van *agency* en *structure*. Op die wijze wordt door een samenspel van subgroepen, *tribes* en *exit-* en *voice-* strategieën gebouwd aan nieuwe vormen van samenleven, waarbij *environmentalism* niet alleen gezien moet worden als een groter en hoger ideaal, maar ook als het uiteindelijke doel van mensen.

2. Het gat van moraliteit

‘De productie van onze energie vergiftigd ons klimaat en dus ook de ecosystemen van de aarde. Dat geldt overigens ook voor de bron van onze economie, wat mijn inzien niets meer voorstelt door ongelimiteerde geldschepping en ophoping aan de top van onze samenleving. Kijk nou naar de kredietcrisis, dat is hier een perfect voorbeeld van. Een ECO-dorp organiseert zich lokaal, waardoor je je eigen bronnen van dagelijks bestaan terug vindt. Lokaal en dus voor iedereen zichtbaar’⁵

Bovenstaand citaat laat een zekere weerstand zien ten opzichte van modernisme en kapitalisme in de hedendaagse samenleving. Er lijkt met deze uitspraak gezegd te worden dat er andere manieren van organiseren in een samenleving mogelijk zijn op lokaal niveau, waarbij men niet meer afhankelijk hoeft te zijn van verschillende facetten, er zelf producten verbouwt kunnen worden en energie zelf opgewekt wordt. Verschillende mogelijkheden die maken dat je niet meer afhankelijk bent van grote instanties, zoals bijvoorbeeld NUON, Oxxio, Eneco of Shell. Juist dit punt, de onafhankelijkheid, heb ik door middel van mijn informanten ervaren als een groot pluspunt van lokale initiatieven. De grote instanties hebben echter belang bij een *status quo*, waarbij het bestaansrecht van fossiele bedrijven, zoals NUON, Oxxio of Shell, het maken is van zoveel mogelijk winst voor aandeelhouders. Er wordt hierbij echter niet gekeken naar de *environmental* impact of de sociaal-maatschappelijke impact op de moderne samenleving. ‘Op deze manier zal de samenleving hiervoor op moeten draaien’, aldus een informant⁶. Een citaat van Joris Luyendijk⁷ vond ik hierbij treffend; hij stelt in zijn boek over de financiële sector in Londen: ‘De gigantische risico’s liggen niet bij degenen die ze nemen. De winsten zijn voor de banken en bankiers, de verliezen zijn voor de aandeelhouders en de belastingbetaler’.

⁵ Johan

⁶ idem.

⁷ Luyendijk, J. (2014) *Dit kan niet waar zijn*.

Vervang hierbij ‘banken’ voor ‘fossiele bedrijven’ en de uitspraak klopt nog steeds⁸.

Maar willen we verandering? Dan moet dat uit de samenleving komen, *bottom-up*, via een lokale context en lokale praktijken. Naomi Klein (2014) stelt dat meer duurzaamheid vooral een politieke en sociale keuze is. Als er collectief wordt besloten dat het anders moet in een samenleving, kan het niet anders dan hard gaan met de veranderingen om dit te bewerkstelligen. De politiek binnen de moderne samenleving moet de ruimte geven en wij moeten ‘collectief besluiten’. En dit ‘collectief besluiten’ is noodzakelijk, aangezien de huidige problematiek omtrent klimaatverandering, opwarming van de aarde en het uitputten van de natuurlijke bronnen aan de orde van de dag is. Tijdens mijn veldwerk heb ik dit ‘collectief besluiten’ mogen zien, proeven, meemaken en ervaren bij vele verschillende mensen en lokale initiatieven. Dit ‘collectief besluiten’ is echter niet te begrijpen zonder hierbij de conditie van de huidige gemondialiseerde moderne wereld bloot te leggen, om aan te geven dat er een intrinsiek probleem is ontstaan in de samenleving waarbij de moraliteit is ontsnapt.

2.1 Een korte terugblik

Vanmiddag staat er een bijeenkomst op het programma om het vuurtje in mensen aan te wakkeren om in een zogenaamde ECO wijk te wonen. Duurzaam leven, eigen energie opwekken en het verbouwen van eigen eten zijn slechts enkele elementen die Jan wil bespreken. Jan is de initiatiefnemer van deze bijeenkomst en het oprichten van de ECO wijk. Blijkbaar was er behoefte aan deze bijeenkomst, want er zijn zo’n 35 mensen op af gekomen. Veel meer dan Jan gedacht en gehoopt had, dus met vol enthousiasme luidt hij de bijeenkomst in. Ik zit ergens voor in de zaal en kijk naar de mensen om mij heen, die allemaal geïnteresseerd kijken en instemmend knikken op de woorden van Jan. Iedereen lijkt het erover eens te zijn: er moet iets veranderen op lokaal niveau om op die manier op deze wereld te kunnen blijven leven zonder uitgeputte bronnen. En dan begint de discussie: is het kapitalisme wat alles kapot heeft gemaakt? Of juist mondialisering en modernisering? Ik kijk, luister en ervaar een soort van ‘collectief besluit’: het moet anders.

⁸ Bron: <http://www.oneworld.nl/opinie/waarom-duurzaamheid-van-ons-allemaal>, geraadpleegd: 9 juni, 2015

2.1.1 Capitalism: benefit for all!

Binnen de huidige moderne Westerse samenleving staat kapitalisme centraal, waarbij sommigen zelfs willen stellen dat het als een religie uitgedragen wordt. Ondanks dat kapitalisme niet meer weg te denken is uit de moderne samenleving, is het ook tijden anders geweest. Diederick Raven benoemt in zijn boek *Globalia- een reisverslag*, dat de tijd waarin we nu leven het gevolg is van een historisch proces: ‘.. transformatie van traditionele samenleving naar industriële samenleving en van industriële samenleving naar de kennissamenleving van de 21^e eeuw..’ (2008: 3). Deze transformatie wordt door Raven aangeduid als: *agraria*, *industria* en *globalia*. Kenmerkend voor het agrarische tijdperk, of het pre-industriële tijdperk zoals Gellner (2006) het aanduidt, is het bestaan van artisanale kennis. Het is de kennis die wordt overgedragen van meester tot gezel en die schriftloos is (Raven 2008: 3). Vervolgens komt met de Industriële Revolutie de overgang naar *industria*, oftewel de industriële samenleving. Deze overgang maakte dat de samenleving radicaal veranderde. Zowel Raven als Gellner benadrukken de overgang van een agrarische samenleving naar een industriële samenleving als een tijd van grote veranderingen (Barendrecht 2012: 19). Kenmerkend voor de industriële samenleving zijn standaardiseringprocessen en schaalvergroting – aspecten die als gevolg hebben dat de samenleving ‘groter’ wordt. Dit ‘groter’ maken van de samenleving is sinds de industriële revolutie niet gestagneerd of gedaald, integendeel; het is exceptioneel blijven groeien. Dit heeft naast vele voordelen echter ook ruimte gemaakt voor een bepaald soort angst en afkeer; afkeer tegen kapitalisme en moderniteit, aspecten die deze wereld nog ‘groter’ hebben gemaakt. Aan de hand van onderstaande citaten van verschillende informanten wil ik illustreren hoe deze afkeer tegen het kapitalisme in de huidige moderne samenleving ervaren wordt.

‘Het kapitalisme heeft ons kapot gemaakt en hoe gaan we dat fixen?’⁹

‘Ik vind dat het hele kapitalistische machtsstelsel afgeschaft moet worden. En doe daar dan maar gelijk de gehele overheid bij!’¹⁰

‘Ik vind het meest beangstigend dat de meest rijke mensen ook gelijk de meest machtige

⁹ Linda

¹⁰ Ronald

mensen op de planeet zijn. Macht en geld is nooit goed¹¹.

*‘Eigenlijk is het kapitalisme toch ook een religie? Een geld religie welteverstaan.
Verschrikkelijk¹²’.*

Deze citaten geven treffend de ervaring van afkeer tegen kapitalisme weer in de huidige moderne samenleving. Deze afkeer richt zich op aspecten van kapitalisme die zij tegenkomen in het dagelijks leven. Het maakt dat de samenleving op instorten staat: ‘De wereld wordt op deze manier vernietigd met de mens daarbij. Het draait alleen maar om geld en macht, maar daar red je het niet mee op deze wereld¹³’. Dit instorten wordt door Klein (2014) gezien als een manier van kapitalisme die zowel het klimaat vernietigd, als de mensen die leven op deze wereld. Er zal dus fundamenteel iets moeten veranderen in de samenleving om de mensen en de wereld te redden.

Ik wil kort stilstaan bij het laatste citaat¹⁴ wat eerder is weergegeven, namelijk dat kapitalisme als (geld) religie gezien kan worden. Weber (in Klassen 2014: 24) vraagt zich af waarom kapitalisme zich juist zo heeft weten te ontwikkelen in de Westerse samenleving, in plaats van op andere gebieden in de wereld. Hierbij wordt het *inner-worldly asceticism* genoemd; het simpel leven in de wereldsystemen (idem.). Het verweven rijkdom, zonder dat teveel wordt uitgegeven, heeft geleid tot meer kapitaal en een toegenomen investering. Deze *inner-worldly asceticism* is volgens de analyse van Weber de geest van het kapitalisme; zonder dit zou het kapitalisme zich niet zo hebben ontwikkeld zoals het gedaan heeft in de Westerse samenleving. Als er gesproken wordt over kapitalisme en de Westerse samenleving, is naast de theorie van Weber, ook de theorie van Marx een belangrijke invalshoek in dit debat. Marx beschrijft de oorzaak van kapitalisme in de lijnen van religie, waarin hij stelt dat religie niet de oorzaak is van kapitalisme, maar dat het eerder gezien kan worden als een ideologisch instituut, een *superstructure*, dat gemaakt is om ongelijke machtsrelaties te behouden. Juist dit punt vind ik belangrijk om te benoemen, aangezien tijdens het veldwerk meerdere mensen dit punt benoemden, waarbij iemand zei: ‘kapitalisme is een manier om de domme, arme mensen in bedwang te houden, zodat er geen opstand komt¹⁵’. In dit licht kan kapitalisme gezien

¹¹ Linda

¹² Miriam

¹³ Miriam

¹⁴ ‘Eigenlijk is het kapitalisme toch ook een religie? Een geld religie welteverstaan. Verschrikkelijk’

¹⁵ Jarka

worden als een *superstructure*, die een fantasie voor mensen ontwikkelt om ze in bedwang te houden en niet tegen kapitalisme in opstand te laten komen, waarbij *popular culture* een manier is om dit te bewerkstelligen.

2.1.2 Popular culture in kapitalisme

Popular culture vertelde verhalen en produceerde beelden waarin kapitalisme werd gepresenteerd als een natuurlijk decor voor het alledaagse leven. Elk van deze *superstructures* hebben bijgedragen aan een ideologie die de realiteit van machtsrelaties en mogelijke verandering van degenen die het minst voordeel van het kapitalistische systeem bedeedden. Dus de *superstructures* presenteren ‘waarheden’ om het economische systeem te behouden zoals die is. Maar deze ‘waarheden’ kunnen eerder gezien worden als voordelen voor kapitalisme; religie wordt bijvoorbeeld gekoppeld aan kapitalisme om aan te geven dat als je goed bent en je goed gedraagt, je naar de hemel gaat. Goed zijn staan dan gelijk aan het volgen van de regels van de kerk en staat, wat op zekere hoogte een moreel component in zich heeft. Worden de regels van de kerk en staat niet gevolgd, dan zal dit leiden tot ‘eeuwige verdoemenis’. Het idee van hegemonie is dat de mensen er van overtuigd zijn dat als ze zich niet aan de dominante norm van het leven zullen houden, ze nog ongelukkiger zullen zijn. De marxistische theorie suggereert dat het door ideologie of hegemonie komt dat *superstructures*, zoals religie, de staat, *popular culture* etc., de werknemers van het kapitalistische systeem heeft overtuigd dat kapitalisme de enige mogelijke manier van structuren van de samenleving is. Deze theorie heb ik toegepast op *popular culture* om aan te geven dat het produceren van *popular culture* gemakkelijk is en afleidt van het begrijpen van de realiteit van onze onderdrukking door het kapitalistische machtssysteem. Hiermee wil ik niet impliceren dat *popular culture* als negatief bestempeld moet worden, integendeel zelfs. Ik wil *popular culture* dan ook omschrijven als hoe in het dagelijks leven, buiten de officiële, vaak impliciete, binnen een samenleving praktijken zijn ontstaan die religieus geduid kunnen worden. Helemaal in deze steeds verder mondialiserende wereld staat *popular culture* centraal, waarbij het wachten is op sub groeperingen die zich afkeren tegen het kapitalistische machtssysteem, of individuen en/of groeperingen die een ander soort praktijk in de samenleving willen bewerkstelligen. Kapitalisme kan in de moderne samenleving gezien worden als een manier om de economie te organiseren, waar moderniteit aan vooraf ligt en hier ook een groot aandeel in heeft. *Environmentalism* kan in deze beschouwing gezien worden als een vorm van

afkeer tegen het kapitalistische machtssysteem en een ideaal om een nieuw soort orde in de samenleving te creëren. Ik wil echter niet zeggen dat kapitalisme als machtsstructuur afgeschaft moet worden, al ervaren meerdere informanten dat dit voor hun de beste manier zou zijn om in verbondenheid een samenleving te organiseren. Naast verschillende voordelen van kapitalisme, het heeft de samenleving namelijk wel gebracht tot waar die nu is, gaf een informant aan dat het kapitalisme niet meer nodig is in deze samenleving. In de meest ideale situatie zou zij kapitalisme willen bannen uit de samenleving om zelf een duurzame vorm van samenleven op te zetten. ‘Alles moet dan zelf verbouwd worden en de prijzen moeten laag liggen. Eigenlijk moet alles gewoon duurzaam zijn¹⁶’. Een sterk ideaal om naar te streven, maar wellicht onmogelijk hoe de maatschappij nu in elkaar zit. Er zal eerst een andere vorm van verbondenheid gecreëerd moeten worden, om überhaupt een andere (duurzame) vorm van samenleven op te starten. Hierbij zal er ‘collectief besloten’ moeten worden dat het niet langer op deze manier verder kan gaan.

Om de verbondenheid in een samenleving te organiseren wil ik in de volgende paragraaf moderniteit analyseren aan de hand van filosoof Charles Taylor, die spreekt over de ‘malaise van de moderniteit’. Dit zal vrij uitgebreid en theoretisch aanpakt worden, aangezien dit de fundering zal zijn voor mijn thesis.

2.2 De malaise van moderniteit

De centrale thematiek van filosoof Charles Taylor gaat over de ‘malaise van de moderniteit’. Het gevoel van malaise is volgens Taylor ontstaan vanwege de afkeer in de tijd van de Verlichting van traditionele religies, waarbij de morele horizon waartegen onze handelingen betekenis kregen verloren is gegaan (2010). Dit maakte dat de traditionele religies met de daarmee samengaande praktijken en het besef van schuld en zonde onherroepelijk verloren zijn gegaan (2010: 415). Het gevolg hiervan is dat de mens zich heeft bevrijd van de irrationaliteit van mystieke zaken. Taylor beschrijft dat we op die manier niet meer behoren tot die traditionele wereld, maar dat we er van zijn gedistantieerd (2010: 414). Deze radicale afkeer van de traditionele wereld heeft echter gezorgd voor een gevoel van leegte en een gebrek aan betekenis in het leven. Dit maakt dat het moderne individu in een spagaat zit, waar

¹⁶ Cathy

moeilijk uit te komen is. De noodzaak om nieuwe pogingen te ondernemen om betekenis aan het leven te geven bestaan uit verschillende reacties tussen rede en religie (2010: 421), wat de spagaat illustreert. Hiermee bedoelt Taylor dat de mens zelf verantwoordelijk is voor het geven van betekenis aan zijn leven, of dit nu religieus geduid kan worden of niet. Religie, maar ook elk alternatief daarvan om het leven betekenis te geven, wordt persoonlijk en daarmee breekbaar en onzeker (van Domburg 2013: 19). Het gevoel van de malaise wordt door Taylor verbonden met drie eigenschappen van onze hedendaagse maatschappij, die als verlies en achteruitgang worden ervaren. Dit zijn volgens Taylor de kwalen van de moderniteit die we allemaal ervaren. De drie problemen die Taylor constateert als aspecten die verband houden met de moderniteit zijn: (1) het verdwijnen van de morele horizonten, (2) het dominant worden van de instrumentele rede en (3) het verlies aan vrijheid (cf. Smeyers en Lemmens). Dit is wat Taylor het ‘hart van de moderne malaise’ noemt.

2.2.1 Verdwijnen van morele horizonten

Ik wil dieper ingaan op het eerste component wat Taylor als probleem constateert van moderniteit, namelijk het verdwijnen van de morele horizonten. De moderne vrijheid werd gewonnen door afstand te nemen van oude morele horizonten, welke bestonden uit hiërarchische gestructureerde wereldbeelden die een bepaalde orde binnen de samenleving legitimeerden (Smeyers en Lemmens 1995: 9). Deze morele horizonten zorgen voor betekenisgeving aan de wereld en de sociale activiteiten en praktijken die zich daarin bevonden. Taylor stelt dat de afbrokkeling of verdwijning van de morele horizonten te wijten is aan de verwarring van de werkelijkheid die doorzette, waarbij het magisch karakter van de wereld verdween. Dit ging gepaard met het wegvallen van gemeenschappelijke doelstellingen en gaf voor velen aanleiding om zich meer te concentreren op de inrichting van het persoonlijke leven (1995: 9), wat beter omschreven kan worden als een vorm van individualisme. In de hedendaagse moderne samenleving hebben veel mensen het recht om te kiezen voor zichzelf en hoe zij het leven willen indelen, waarbij men niet langer vastzit aan traditionele ideeën die het mogelijk maken van verschillende factoren te benadrukken, ten koste van een verlies van individuele vrijheid (Kitchen 1999: 30). In het kader van mijn onderzoek heeft men het recht om te kiezen voor duurzaamheid of *environmentalism* als uitgangspunt om op die manier zijn of haar leven vorm en betekenis te geven. Taylor beschrijft dat de moderne samenleving gezien kan worden als een overdaad aan

individualisme, wat we terugzien in de gedachte dat de mens steeds meer narcistisch wordt, de zogenaamde ‘ik-generatie’. Dit leidt tot *loss of meaning, the fading of moral horizons* (Taylor 1991: 4). Deze *loss of meaning* kan al duidelijk gemaakt worden in de kleinste aspecten van het leven, zoals het niet scheiden van afval als men kijkt naar duurzaamheid en *environmentalism*. In het veldwerk gaf een informant aan dat de planeet waarop we nu leven niet alleen voor ons beschikbaar is, maar ook voor onze kinderen en kleinkinderen. Dit zette mij aan het denken, aangezien door de zogenaamde ‘ik-generatie’ van nu, men alleen nog maar denkt aan deze generatie en slechts een beetje, tot vrijwel niet, aan de volgende generatie. Hierbij kan dan gesproken worden, in de termen van Taylor, over een *loss of meaning*, aangezien er niet meer echt een doel in het leven is. Men leeft het eigen leven en daar blijft het dan bij, waarbij er een *fading of moral horizons* zichtbaar wordt.

Vanwege de steeds verder individualiserende maatschappij in de laatste jaren, lijkt het dat deze morele horizonten compleet verdwenen zijn. Hierbij wil ik de opmerking plaatsen dat het boek *The malaise of Modernity* van Charles Taylor in 1991 verschenen is, wat maakt dat hij revolutionair was in zijn denken omtrent individualisme. Als die tijd vergeleken wordt met deze tijd, kan gesteld worden dat de ‘ik-generatie’ in deze tijd nog meer centraal staat in de Westerse huidige moderne samenleving dan toen. Individualisme creëert in deze tijd een soort *selfishness*, waardoor de morele horizonten zijn verdwenen: *‘Modern freedom is based on discrediting orders and hierarchies that determined roles and duties. The democratic focus on the individual makes one lose sight of broader vistas. Individualism breeds selfishness’* (Legenhausen 1995: 3). Naast deze *selfishness* die individualisme creëert, creëert individualisme een *loss of meaning* en een afbrokkeling van de morele aspecten in het leven. Maar wat voor betekenis heeft deze afbrokkeling van morele horizonten voor individuen in de samenleving?

‘Modern freedom required it, yes, but in requiring it, the givenness of living and the meaning that came with those cultural relationships is gone. This is what has been called the disenchantment of the world. Gone is a ‘heroic dimension to life. People no longer have a sense of a higher purpose, of something worth dying for’. There is ‘a loss of meaning, the fading of moral horizons . . . a centering on the self, which both flattens and narrows our lives, makes them poorer in meaning, and less concerned with others or society’.

(Taylor 1991: 4).

Met bovenstaand citaat wil ik het verdwijnen van het morele component in de huidige samenleving weergeven. Er is geen betekenis meer te vinden in het leven, waarbij mensen geen gevoel meer hebben ‘om ergens voor te sterven’, zoals dat vroeger wel gebeurde. Mensen zaten vroeger eeuwenlang gevangen in hun klasse, stand en beroep (Taylor 2002: 16). Deze beperkingen en hiërarchieën verleenden het leven echter wel betekenis, in de zin dat het leven vooraf van een doel werd voorzien. Met het verlies van de hiërarchieën wordt de visie smaller, omdat de blik louter op het individuele leven gericht is (2002: 17). Het gevolg hiervan is dat de morele horizon begint te verzwakken, wat maakt dat het moeilijk wordt om het leven überhaupt betekenis te geven. De ‘ik-generatie’ richt zich vrijwel alleen maar op zichzelf en is op die manier minder betrokken bij de samenleving (2002: 18), sterker nog, het zet zich af van de samenleving. In wezen wil Taylor benadrukken en tegelijkertijd strijden tegen verwachting voor moderniteit, omdat er een *powerful morel ideal at work* heerst in de moderne cultuur. Dit morele ideaal, wat vaak vertekend wordt door de drie malaises van de moderniteit, heeft te maken met een soort zelfontplooiing gericht op ‘trouw aan jezelf’ zijn. Dit noemt Taylor authenticiteit en hij zegt dat dit moet worden beschouwd als een ernstig moreel ideaal, wat een facet is van modern individualisme. Taylor stelt hierbij dat we ons vergissen als we geloven dat het streven naar authenticiteit kan plaatsvinden zonder rekening te houden met de eisen van andere mensen, of de eisen die afkomstig zijn van buiten onze eigen verlangens, omdat deze horizon noodzakelijke voorwaarden zijn voor het realiseren van authenticiteit (Kitchen 1999: 31). Zelfontplooiing vereist namelijk maatschappelijke erkenning van onze identiteit door anderen, wat de mate waarin we afhankelijk zijn van de samenleving en een sociale omgeving weerspiegelt. Deze zelfontplooiing wat gericht is op ‘trouw aan jezelf’ zijn kan dus aan de ene kant alleen plaatsvinden door (maatschappelijk) erkenning van anderen, maar aan de andere kant impliceert het een zeker individueel karakter. Juist dit punt laat de spagaat zien waarin de moderne mens verkeert, waarin een zeker gevoel van moraliteit ontbreekt.

2.3 Vertaling naar hedendaagse samenleving

Zoals eerder besproken zijn er binnen de malaise van de moderniteit gemeenschappelijke morele inspiratiebronnen verdwenen, wat heeft geleid tot een verabsolutering en vervlakking van het individuele leven. Dit is echter funest voor de moderne samenleving en de mensen die

zich daarin bevinden. Vele crisissen, waaronder de recente bankencrisis, de ecologische crisis en de economische crisis, kunnen worden verstaan onder deze noemer. Doordat men alleen aan zichzelf denkt en de moraliteit uit de samenleving weg is, ontstaan er gefragmenteerde samenlevingen van individuen. Men leeft zijn of haar eigen leven, zonder een zekere betekenis of doel zoals dat eerder wel gebeurde. Als een samenleving opnieuw contact maakt met de morele bronnen, lijkt er een manier te zijn om weer betekenis aan het leven te geven. Om dit contact maken met de morele bronnen te beschouwen, zal er eerst een analyse komen over religie in de hedendaagse samenleving en in hoeverre dit nog betekenis heeft, aangezien religie vroeger een zekere legitimiteit had ten opzichte van moraliteit.

2.3.1 Religie in de hedendaagse samenleving

Een manier om orde binnen een samenleving te creëren of betekenis aan de wereld en sociale activiteiten te geven is door middel van religie. Leefde je een goed leven, dan stond dat gelijk aan het volgen van de regels van de kerk en staat, wat maakte dat je naar de hemel ging. Met het volgen van de regels van de kerk als voorbeeld, maakt dat religie een moraliteit verschaft in de samenleving. Religie heeft echter legitimiteit verloren in de hedendaagse maatschappij, waardoor beleving en orde van het dagelijks leven deze functie heeft overgenomen, waar moraliteit geen aspect in lijkt te hebben. Dit verlies van legitimiteit is te wijten aan het zogenaamde secularisering binnen moderne samenlevingen. Volgens Frazer veranderen religieuze praktijken zodra culturen zich ontwikkelen en meer geavanceerde kennis verkrijgen. Al deze benaderingen hebben één ding gemeen, namelijk: de benadrukking dat de rol van religie in een moderniserende wereld onontkoombaar teruggedrongen wordt (Durkheim; Weber). Durkheim omschrijft het verdwijnen van de samenhang, zingeving en heiliging van het dagelijks leven die religie kon geven als anomie, iets wat Weber omschrijft als onttovering. Beide visies kunnen als modernistisch bestempeld worden; religie is fundamenteel illusoir en gedoemd te verdwijnen. Echter is er tijdens het veldwerk gebleken dat religie niet verdwenen is uit de samenleving, maar eerder dat het nieuwe vormen heeft gekregen. Dit wordt onderstreept door Charles Taylor (2012) die beschrijft in *A Secular Age* dat er geen enkelvoudige, zich voortzettende transformatie is, maar een serie nieuwe uitgangspunten waarin oudere vormen van religieus leven verdwijnen of instabiel worden en nieuwe worden gecreëerd (2012: 46). Moderniteit leidt tot secularisme in de gesecculariseerde publieke ruimtes, het verval van geloof en beoefening en als een bepaald soort overtuiging of

verbintenis waarvan de voorwaarden in deze tijd worden onderzocht (2012: 58-65). Dit laatste punt bestaat uit nieuwe geloofsomstandigheden waarbij er een nieuwe vormgeving plaatsvindt aan de ervaring die tot geloof opwekt en hoe dit wordt gedefinieerd. De hedendaagse seculiere wereld wordt niet gekenmerkt door een afwezigheid van religie - al zijn in sommige samenlevingen geloof en godsdienstbeoefening aanmerkelijk achteruitgegaan - maar eerder door een groeiende toename van nieuwe opties - religieus, spiritueel en antireligieus, die individuen en groepen aangrijpen om hun leven betekenis en hun spirituele idealen vorm te geven¹⁷.

‘Ik zie mijzelf niet zozeer als religieus, in de zin dat ik naar de kerk ga of geloof in een god. Wel kan ik uit kleine dingen een betekenis halen. Ik denk dat sommigen deze dingen als religieus zouden bestempelen, zoals; mediteren of boeken lezen die te maken hebben met spiritualiteit¹⁸’.

Met dit als voorbeeld wil ik aangeven dat religie niet de enige manier is om invulling of betekenis te geven aan het leven en dat religie niet compleet uit de samenleving is vertrokken. Spiritualiteit is een vorm van religie om bepaalde idealen na te streven, een vorm die veelvuldig naar voren is gekomen tijdens mijn veldwerk. Ook spiritualiteit of andere opties die individuen en groepen aangrijpen om hun leven betekenis te geven kunnen een moreel component in de samenleving aanbrengen, aangezien het als een nieuwe vorm van religie beschouwd kan worden. Voor een diepere analyse van spiritualiteit, verwijst ik u naar hoofdstuk drie, waar ik dit zal uitwerken.

Voor nu kan gesteld worden dat spiritualiteit als een nieuwe vorm van religie gezien kan worden wat moraliteit in de samenleving kan oproepen, iets wat al voor lange tijd geen betekenis meer had in het dagelijks leven. Deze spiritualiteit kan in het verlengde getrokken worden aan duurzaamheid, wat verder strekt dan betekenis en zorg voor de omgeving en de natuur. Het is een direct gevolg van een idealistisch en spirituele visie op het leven. ‘We leven nu op deze planeet, daarom moeten we er zuinig mee omgaan en het niet verwoesten¹⁹’. Dit onderstreept het spirituele en tevens morele aspect wat ik wil duiden.

Echter is de gefragmenteerde samenleving van nu niet bezig met moraliteit, wat ik wil uitwerken in de volgende paragraaf.

¹⁷ Bron: <http://www.lemniscaat.nl/Non-fictie/Filosofie/titels/9789047701569/Een%20seculiere%20tijd>, geraadpleegd op: 12 juni 2015

¹⁸ Miriam

¹⁹ Petra

2.3.2 Moreel dilemma: wat nu?!

In de hedendaagse moderne samenleving waar kapitalisme en moderniteit de huidige machtsstructuur in handen heeft, zit een intrinsiek probleem: de transactie is niet moreel. Vele crisissen kunnen onder deze ‘a-morele’ noemer geplaatst worden, zoals de economische crisis: het werd door het systeem zelf voortgebracht en uitte zich als een groot fiasco van het marktstelsel. Deze crisis vertegenwoordigt het morele falen: het falen van een systeem dat op financiële waarden is gefundeerd. Ook de ecologische crisis kan belicht worden door toedoen van een morele crisis, aangezien men geen oog meer lijkt te hebben voor de natuur en de planeet en hier geen ook geen betekenis meer aan geeft. Bossen blijven gekapt worden en de Noordpoolkappen blijven gestaag smelten. Waar het op neer komt is dat ergens in het economische systeem de moraliteit en wederzijdse afhankelijkheid met elkaar georganiseerd zal moeten worden. Als dit in termen van winst en transactie gebeurt, betekent dit een ‘a-morele’ mentaliteit. Het is dus belangrijk om het morele component in de samenleving te krijgen, om op die manier een nieuw soort maatschappij op te bouwen zonder crisissen. Een lange tijd heeft religie deze legitimiteit gehad binnen de samenleving, maar door moderniteit en secularisme is er een soort gat ontstaan in de moraliteitskwestie. Er heerst nu een vorm van hedonisme; men doet wat hij of zij zelf wil. Tijdens het veldwerk en de ervaringen die ik daar bij heb opgedaan, werd duidelijk dat *environmentalism* de redder in nood kan zijn wat betreft moraliteit. Als er puur gekeken wordt naar morele component, kan *environmentalism* als religie bestempeld worden. Ik wil met onderstaande (samenvattende) uitspraak weergeven hoe een *environmentalist* dit morele component ziet en herkent binnen de relatie *environmentalism* en religie.

‘Ik denk dat environmentalism niet zodanig als religie bestempeld kan worden als je kijkt naar bepaalde aspecten die wel heersen binnen religies. Angst, onderdrukking en geen zelfontplooiing zijn dan dingen wat gelijk in mij opkomt. Environmentalism is voor mij die betekenisgeving aan natuur en er zelf ook ‘beter’ van worden. Ik ontdek mijzelf meer door de natuur, door eco-spiritualiteit. Ik ben in dialoog met de natuur en ook met de mensen om mij heen. Ik probeer moreel het juiste te doen in mijn leven, waarbij de natuur ook een grote rol speelt. Afval scheiden, biologische producten kopen, mijn eigen moestuin in de tuin hebben liggen zijn een paar voorbeelden daarvan. De een noemt het spiritualiteit, de ander religie..

Maar waar het denk ik op neer komt is dat in de kern van ons bestaan we een bepaald soort orde of manier van leven nodig hebben. Voor mij is dat environmentalism'.²⁰

Dit laat de lokale werking zien van *environmentalism* binnen een samenleving. In dialoog gaan met de natuur, afval scheiden, moestuinen onderhouden en contact met andere individuen over de praktijk en context van *environmentalism* zijn slechts enkele voorbeelden van lokaal iets organiseren wat uiteindelijk ook regionaal en/of mondiaal iets kan betekenen. Het laat zien dat *environmentalism* een hoger ideaal is, met een uiteindelijk doel: de natuur behouden. Het zorgt voor betekenis en een doel in het leven, twee aspecten waar religie eerder legitimiteit over had. Echter wil ik onderstrepen dat *environmentalism* als nieuwe vorm van organiseren in een samenleving niet los kan staan van het kapitalisme, aangezien dit de huidige machtsstructuur is.

Hij is een man met idealen, die man van mij, zegt Jacqueline met een twinkeling in haar ogen.

'Al op een van onze eerste dates nam hij me mee naar het platteland om te kijken naar een molen en de natuur daar omheen. Vanaf toen was ik eigenlijk verkocht' zegt ze lachend. Ik kijk naar de foto die voor mij ligt, een ietwat verouderde foto met een lachend stel erop die midden in een bos staan. Het ruikt zelfs wat oud, muffig bedenk ik me. Een geur die me doet denken aan de fotoboeken van mijn ouders, met foto's van mij en mijn zusjes. 'Nu zijn we 10 jaar verder en kijk waar ik sta: met 2 kinderen wonend op een boerderij, die compleet zelfvoorzienend is, en totaal niet meer materialistisch. Er is zoveel meer in het leven dan geld en spullen', zegt ze zuchtend. Ze haalt met haar vinger een pluk haar uit haar gezicht en vertelt dan dat de schoonheid van de natuur meer waard is voor haar dan geld. 'Al moet ik zeggen dat ik niet zonder geld kan hoor, want anders hadden we dit ons allemaal niet kunnen veroorloven', zegt ze er snel achteraan. Ik bedenk me dat dit inderdaad waar zou kunnen zijn. Niet iedereen kan deze levensstijl zich veroorloven.'²¹

Biologische producten kopen of zonnepanelen op het dak; twee voorbeelden die de praktijk van duurzaamheid laten zien. Hierbij wil ik de opmerking plaatsen dat ik mij er van bewust ben dat het geen alledaagse levensstijl is, wat maakt dat de kosten vrij hoog zijn. Dit werd tijdens het veldwerk duidelijk door het analyseren van feitelijke gegevens, waarbij naar voren

²⁰ Jacqueline

²¹ Fragment informeel gesprek Jacqueline.

kwam dat 90% van de geïnterviewden²² leeft boven een modaal inkomen. Daarnaast werd aangegeven dat duurzaam leven niet voor iedereen is weggelegd, juist omdat er een prijskaartje aan hangt. Dit maakt echter niet dat er geen idealen zijn die nagestreefd kunnen worden, integendeel. *Environmentalism* heeft een sterk moreel component in zich, namelijk de natuur beschermen en behouden, wat maakt dat het een ideaal is om naar te leven en voor te strijden.

2.4 Terugblik en vooruitblik

Geboren uit moderniteit en kapitalisme, binding- en zingevend, biedt *environmentalism* kans op een verandering van samenleving en een verandering binnen de moderne structuur. Daar waar eerst religie bovenaan de ladder stond, heeft het zijn legitimiteit verloren. De beleving en orde van het dagelijks leven heeft deze functie overgenomen, waar Taylor (2002) spreekt over de malaise van de moderniteit. De wereld is meer individualistisch geworden, wat het morele aspect in de samenleving heeft laten verdwijnen. Het draait om de ‘ik-generatie’, waarbij er niet vooruit wordt gekeken. Door middel van *popular culture* kan beschouwd worden hoe in het dagelijks leven praktijken in de samenleving zijn ontstaan die religieus geduid kunnen worden, waar spiritualiteit gezien kan worden als een nieuwe vorm van religie. De samenleving moet fundamenteel veranderen om moraliteit in de samenleving terug te krijgen, waar *environmentalism* een perfecte kandidaat voor lijkt te zijn. Het kan het morele component in de samenleving terugbrengen, omdat er een intrinsiek moreel aspect in *environmentalism* zit: het redden van de wereld, je verbonden voelen met de natuur en de wisselwerking tussen de natuur en de mens.

In het volgende hoofdstuk zal ik de veranderde perceptie op de natuur analyseren, waarbij ik wil laten zien dat *environmentalism* een manier is om de samenleving radicaal te veranderen. Door middel van ervaringen, beelden en verhalen over *environmentalism* en spiritualiteit zal dit tot leven komen. *Environmentalism* kan het morele component terugbrengen in de samenleving, wat maakt dat er weer een doel is in het leven en men weer betekenis geeft aan het leven, omdat het een ideaal is om naar te streven.

²² Dit is gebaseerd op 23 interviews.

3. Environmentalism

‘Ik geloof dat environmentalism een manier is om heilig met de natuur om te gaan, om er voor te zorgen en om het te behouden. Ik geef wat aan de natuur en de natuur geeft mij wat terug. Dus ik denk dat dat betekent dat ik geloof in de natuur, op een spirituele manier’, zegt ze bedenkelijk doch standvastig²³.

Met bovenstaande uitspraak wordt in een notendop de spirituele wijze waarmee om wordt gegaan met de natuur in *environmentalism* weergegeven. Taylor benoemd in *A secular Age* (2012) dat we allemaal in ons leven, en/of de ruimte waarin we ons leven leiden, ons leven enigszins moreel en/of spiritueel vorm geven. Het kan gezien worden als een soort van verbondenheid met de omgeving, wat als goddelijk kan worden ervaren. Een plaats van kracht (2012: 46). De vele participanten en informanten die ik heb mogen spreken, spreken over deze verbondenheid met de natuur. Het geeft ze houvast en een doel in het leven – zo goed mogelijk de natuur beschermen en behouden. Uitspraken hierbij zijn zoal: ‘Het maakt dat je één wordt met de natuur²⁴’, ‘De wederzijdse afhankelijkheid met de natuur is iets wat mensen nog niet altijd begrijpen²⁵’ of ‘Het geeft mij richting naar het goede of juiste pad²⁶’. De ‘beleving’ van de natuur impliceert dat de natuur meerdere aspecten omvat naast het harde fysieke materiaal waaruit de natuur bestaat. Deze beleving kan worden gekoppeld aan de betekenis van natuur – mensen geven er betekenis aan, maar er wordt ook betekenis ontleend van de natuur. Een gevoel van connectie met de natuur en het gevoel daartoe te behoren, kan spirituele ideologieën uit allerlei hoeken met elkaar verbinden, omdat de verschillen overkomen worden door de eenzellige beleving van de natuur (Taylor 2001: 175). Om de dagelijkse praktijk van *environmentalism* te kunnen plaatsen, is het van belang om deze in het licht te zien van de veranderende visie op de natuur en de conditie van de huidige moderne

²³ Mieke

²⁴ Cathy

²⁵ Petra

²⁶ Cathy

tijd. In het vorige hoofdstuk heb ik laten zien dat kapitalisme, moderniteit en individualisering er toe hebben bijgedragen dat morele horizonten zijn verdwenen uit de samenleving, waarbij ik heb geconcludeerd dat *environmentalism* een manier kan zijn om een nieuw soort orde in de samenleving te brengen, om op die manier een zekere moraliteit terug te laten keren in de maatschappij. In dit hoofdstuk zal ik dit uiteen gaan zetten door als eerst *environmentalism* te conceptualiseren door middel van theoretische benaderingen en ervaringen uit het veld, waarbij de relatie tussen de mens en de natuur centraal staat. Hierna stel ik dat de beeldvorming en spiritualiteit binnen *environmentalism* ervoor gezorgd heeft dat er een andere kijk op de huidige samenleving bewerkstelligt is.

‘Environmentalism hoeft niet eens zozeer de manier van leven te zijn waarop de natuur behouden wordt, maar het laat wel de kracht zien van mensen en het respect wat we naar de natuur toe hebben. En dat is waar ik naar streef²⁷’.

3.1 De mens en de natuur

De notie en perceptie van natuur is door de loop van de tijd herhaaldelijk veranderd. Het wordt anno nu niet langer gezien als een onuitputtelijke bron van natuurlijke grondstoffen, waar de mens een overheerser van is. Men is (in zekere zin) zich bewust geworden van het feit dat de wereld niet onuitputtelijk is. Bossen kunnen niet blijven gekapt worden, aangezien er op een gegeven moment geen bomen meer zullen staan en bomen een fundamentele waarde hebben voor onze planeet. Hierbij wil ik benadrukken dat de mens een belangrijke en essentiële rol speelt in de beleving van de natuur, waarbij de natuur gezien kan worden als een proces: een veld dat zich ontwikkeld en in beweging is. In het veldwerk ben ik in aanraking gekomen met een vrouw die de natuur niet zozeer ziet als een proces, maar eerder als een ‘mens die ouder wordt’. Ze legde uit dat de natuur, naar mate zij ouder wordt, steeds meer leert, groeit en ouder wordt, net zo als de mens. De natuur laat mensen binnen, maar kan ook mensen ‘afstoten²⁸’. Dit maakt dat de natuur en de kosmos als een soort leefwereld gezien kan worden, wat laat zien dat de natuur op die wijze iets abstracts krijgt en betekenis en waarde

²⁷ Mieke

²⁸ Hierbij refereerde ze naar natuurrampen.

toegeschreven bedeed wordt (Szerszynski, Wallace & Waterton 2003: 2). De betekenis die de mens geeft aan de natuur en de betekenis die van de natuur ontleend wordt, kan gezien worden als een *practice*: naast dat het bestaat, doet het ook iets in het zorgen voor betekenis die aan natuur gegeven wordt. De betekenis die de participanten van dit onderzoek geven aan de natuur, heeft vooral te maken met het stukje dat de planeet, de natuur maar ook de mens beschermt en behouden moet worden. Het betekent een houvast voor ze, waarbij ze dichter bij de natuur willen staan. De natuur moet beschermd worden en men moet ermee in ‘gesprek’ gaan, iets wat Ingold beschrijft als *correspondence*. Er moet een gelijkwaardige relatie zijn tussen de mens en de natuur, waarbij de natuur in dit licht als een proces gezien kan worden: een veld wat in beweging is en blijft (Ingold 2007). Binnen de moderne visie over natuur wordt de natuur voorgesteld als een plaats voor (natuurlijke) hulpbronnen voor de mens, maar daarnaast ook als een plek voor gevaar. De natuurlijke bronnen zijn niet oneindig, waardoor dit onder controle gebracht moest worden. Szerszynski, Wallace & Waterton (2003: 2) spreken over *performance* om aan te geven dat de natuur voor het overgrote deel vervaardigd wordt door de mens. De positie van de mens ten opzichte van de natuur werd er een van overheerser: ‘... nature came to be perceived also as an intractable domain of danger and, above all, utility to be mastered by ‘man’ and brought under his control’ (Argyrou 2005: 4). *Environmentalism* staat echter niet bekend als een positie van de mens ten opzichte van de natuur als overheerser, juist het tegenovergestelde: ‘meer bezig zijn met de natuur’, ‘natuurvriendelijker willen leven’, ‘de natuur beschermen’ of ‘één zijn met de natuur’, zijn slechts enkele voorbeelden uit de praktijk om dit te bevestigen. Met deze voorbeelden wordt weergegeven dat er eerder gesproken kan worden van een wisselwerking of relatie tussen de mens en de natuur, in plaats van de mens als overheerser over de natuur. Deze wisselwerking en veranderde perceptie van de visie op natuur en de beleving hiervan, heeft de weg vrijgemaakt voor een veranderde visie: de environmentalistische visie op natuur (Argyrou 2005; Milton 1996; Carter 2007). Maar wat is deze environmentalistische visie? Ik zal nu eerst *environmentalism* analyseren aan de hand van diverse auteurs, waarna ik met een eigen gehanteerde beschouwing kom.

3.1.1 Environmentalism

Wanneer er gesproken wordt over *environmentalism*, is er geen eenduidige definitie van dit concept te benoemen. Hoewel er een overeenstemming lijkt te zijn in het academisch debat

omtrent *environmentalism* over de definitie in de breedste zin, worden er door verschillende auteurs accenten en nuances aangebracht die erop duiden dat *environmentalism* lang geen eenduidige definitie kent die recht doet aan de verscheidenheid aan bestaande vormen, praktijken en ideeën (Barendrecht 2012: 15-16). De veranderde positie van *performance* en *practice* van de natuur is volgens Barendrecht (2012) een van de voorwaarden geweest waardoor *environmentalism* haar intrede heeft kunnen doen in de moderne samenlevingen. Argyrou (2005: vii-viii) stelt dat *environmentalism* een discours is waarin de natuur gezien kan worden als een complex systeem, wat rust op een onzekere balans.

Het kan gezien worden als een aspect dat beschermd en verzorgd moet worden, voor zowel de mens als de natuur, iets wat verschillende informanten aangaven. De onzekere balans die Argyrou aangeeft, kwam naar voren tijdens een gesprek met Jacqueline²⁹ waarin ze aangaf dat de afgelopen honderden jaren de mens zichzelf plaatste boven de natuur. De afgelopen tientallen jaren is het echter uit de hand gelopen: complete bossen verdwijnen, steeds meer infrastructuur wordt aangelegd, meer steden worden gebouwd en Jacqueline benoemt dat er ‘eigenlijk te veel mensen op de planeet zijn’. Er heeft een verschuiving weten plaats te vinden, door mensen zoals Jacqueline, waarbij de mens niet langer het subject is van de wereld, maar optreedt als de verantwoordelijke beheerder van de natuur; een wezen tussen alle andere wezens op aarde, dat afhankelijk is van de natuur voor zijn overleven (Argyrou 2005: 37). Dit geeft treffend de relatie en wisselwerking aan tussen de natuur en de mens, wat onderstreept wordt door verschillende informanten tijdens gesprekken: ‘De aarde is niet onuitputtelijk, je moet het zien als een levensvorm. De maatschappij maakt de aarde dood en ik als *environmentalist* wil hier tegenin gaan en de aarde juist beschermen. Dan beschermt de aarde mij (ons) weer³⁰. Dit is slechts één van de vele voorbeelden die geduid kunnen worden om de relatie tussen de mens de natuur weer te geven. Het geeft de transitie weer in het denkpatroon; waar eerder de mens gezien werd als overheerser over de natuur, wil de mens zich nu meer plaatsen naast of met de natuur.

Vanwege het brede scala aan discoursen, opvattingen en ideeën over *environmentalism*, raakt het ook een groot aantal verschillende wetenschapsgebieden aan. Juist dit aspect heeft Foss (2009) ertoe gebracht om *environmentalism* als volgt te definiëren:

²⁹ Fragment van informeel gesprek.

³⁰ Jarka

'Environmentalism is a movement that has sprung up spontaneously from the soil of human concern and conviction, so it suffers from the weakness that afflict popular ideologies. It is not a system of thought, but a loose collection of putative facts, questionable creeds, and hastily conceived calls for action – fortified throughout with plain truths, worthy ideals, and sound plans' (2009: 8).

Deze definitie laat zien dat *environmentalism* een beweging is die gebaseerd is op idealen, waarheden en plannen om actie te ondernemen. Ondanks dat ik het hier mee eens ben, vind ik deze definitie te karig. Zoals Milton (1996) beschrijft, is het vruchtbaarder om *environmentalism* als iets holistisch te zien. Zoals ik al eerder beschreef, omvat *environmentalism* een breed scala aan visies, overtuigingen en ideeën waarin de mens zichzelf plaatst als direct onderdeel van de natuur, wat van directe invloed is op het gedrag, de handelingen en levenswijze van de verschillende actoren (Barendrecht 2012; Foss 2009; Argyrou 2005). Dit betekent dat in het licht van de duurzame ontwikkeling in de samenleving, individuen anders leren omgaan met de natuur en de producten om hen heen. Er is een bewustwording van het feit dat de natuurlijke bronnen opraken, milieuproblematiek aan de orde van de dag is en dat de wereld niet onuitputtelijk is. Dit maakt dat het gedrag enigszins verandert, door bijvoorbeeld meer biologische producten te kopen of eigen energie op te wekken, wat (in)direct invloed heeft op de levenswijze van individuen. Ik heb in de omgeving van Amersfoort gesproken met een vrouw die haar eigen restaurant geopend heeft, compleet gericht op duurzaamheid en biologische producten. Hieronder staat een fragment³¹ van het interview met haar;

□□□

L: Ja klopt, ik vind duurzaamheid zeer belangrijk. Vooral nu, nu de wereld min of meer aan het vergaan is.

Ik: Hoe bedoel je dat?

L: Nou, kijk maar naar het nieuws. Alles is in puin, bomen blijven gekapt worden en men is alleen maar bezig met geld en macht.

Ik: 'uhum'

L: En dat is denk ik ook waarom ik zo streef naar duurzaamheid. Ik probeer me af te zetten tegen al die onzin.

³¹ Fragment interview Linda.

- Ik: Je bedoelt onzin in de zin van geld en macht?
- L: Ja precies.
- Ik: En lukt dat?
- L: Nee niet bepaald (lachend). Ik kom er gewoonweg niet onderuit. Ik moet bepaalde producten toch kopen en verkopen. Kijk alleen al naar mijn restaurant. Daarin wil ik toch ook winst maken en zorgen dat iedereen tevreden naar huis gaat. Dus op het gebied van dat kom ik er niet onderuit.
- Ik: Hoelang heb je eigenlijk je restaurant al?
- L: Die heb ik nu 4 jaar in mijn bezit. Het is werkelijk mijn kindje waar ik al mijn aandacht aan besteed.
- Ik: En heb je vanuit een duurzaamheid ideaal ook dit restaurant geopend?
- L: Ja, absoluut.
- Ik: Vertel..
- L: Ik wilde dat mensen ergens konden eten waarvan ze weten dat alles biologisch is, en dus dat de producten op een faire manier verkregen zijn.
- Ik: ‘uhum’
- L: En dat ideaal heb ik nog steeds. Alles is biologisch en het meeste komt uit de eigen tuin... Soms moet ik wel eens spulletjes kopen, maar ja, daar kom ik niet onderuit natuurlijk.

□□□

Zoals mevrouw beschrijft probeert ze haar restaurant op een zo duurzame manier te runnen, waarbij biologische producten hoog in het vaandel staan. Zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, is de huidige machtsstructuur gericht op het kapitalisme. In dit fragment wordt dit aangestipt door aan de ene kant aan te geven dat ze tegen ‘al die onzin is’ maar aan de andere kant heeft ze ‘die onzin’ ook nodig in haar restaurant. Hiermee wil ik onderstrepen dat *environmentalism* een manier is van leven, maar dat men zich niet compleet uit een samenleving kan trekken. Er moet een wisselwerking blijven tussen *environmentalism* en de huidige machtsstructuur, anders is het gedoemd te mislukken omdat er niet aan ontkomen wordt. Door middel van *correspondence* (Ingold) met de natuur, maar ook met de samenleving waarin *environmentalists* zich bevinden, kan deze wisselwerking stand houden.

3.1.2 Gehanteerde beschouwing environmentalism

Al deze verschillende definities en benaderingen van *environmentalism*, samen met de ervaringen die ik uit het veld heb meegekregen, hebben ervoor gezorgd dat ik *environmentalism* als volgende definieer: *environmentalism* gaat over de relatie tussen de mens en de natuur, hoe de mens zichzelf hierin plaatst, ziet en daar vorm aan geeft en wat voor invloed dit heeft op de sociale werkelijkheid en de perceptie van de natuur en samenhangende mondiale problematiek. Er wordt naar geleefd, wat terug te zien is in verschillende facetten van het dagelijks leven. Dit kan gaan om moestuinen die onderhouden worden om op die manier eigen producten te verbouwen, eten en eventueel verkopen, maar ook is het terug te zien in het opwekken van eigen energie, normen en waarden die uitgedragen worden en profilering. Tijdens mijn veldwerk waarin ik het voorrecht had om *environmentalism* en *environmentalists* te kunnen observeren, interviewen en ervaren, kwam het besef dat *environmentalism* leidt tot een groter en hoger ideaal, met een uiteindelijk doel. Dit doel werd mij duidelijk aan het einde van mijn veldwerk, tijdens een etentje met meerdere *environmentalists*. Er werd gezegd dat *environmentalism* wordt gezien als iets nieuws wat nodig is om de planeet, de natuur maar ook de mens te beschermen en behouden. Daarnaast betekent het een houvast voor ze, wat het dagelijks leven beïnvloedt, zoals huisvesting, vrienden en normen en waarden. Zoals Ingold beschrijft blijven wij als mens het medium van onze ervaringen en belevingen, wat onze leefwereld antropocentrisch maakt (2000: 218). Deze belevenissen en ervaringen maken *environmentalists* tot wie ze nu zijn – een soort beschermers van de natuur met een hoger ideaal en een uiteindelijk doel. Concluderend wil ik zeggen dat *environmentalism* een diffuus begrip is, wat te zien is aan de verschillende beschouwingen van *environmentalism*, wat een plaats geeft tussen de natuur en ons maar ook tussen ons en de natuur. Deze wederzijdse verbinding en afhankelijkheid, laat onderstaand stuk onder andere zien:

Na een reis van 3,5 uur loop ik eindelijk de oprit op van een grote boerderij midden op het platteland van Brabant. Ik hoor de vogeltjes fluiten en er heerst een serene stilte, die abrupt wordt onderbroken door een blaffende hond. Ik zie twee kinderen al fluisterend en giechelend aan komen rennen en ik loop glimlachend naar ze toe. 'Ben jij Desiree' vraagt de jongste van de twee enthousiast. Ik knik, kijk om me heen en bedenk me: 'Dit is het begin. Het begin van een mooi onderzoek. Let's go'.

Dit gastgezin heeft van tevoren de kinderen vertelt over mijn bezoek en er is overlegt met ze wie ik ben en wat ik kom doen. Het maakt dat er plaats is voor mij binnen dit gezin, maar ook plaats binnen de kaders van het gezin zelf. Er is ruimte voor mij om te leren, maar ook ruimte voor de kinderen om te leren van mij of van de omgeving om hun heen. *Environmentalism* zie ik als een plaats of plek tussen de natuur en ons, waar men kan leren, waar bovenstaand stuk een soort metafoor voor is.

3.1.3 Beeldvorming

Door de wederzijdse verbinding en afhankelijkheid van *environmentalism* en natuur, kan *environmentalism* gezien worden als iets nieuws wat nodig is om de planeet, de natuur maar ook de mens te beschermen en te behouden. Het wordt als een manier van leven gezien, een manier wat ook graag uitgedragen wordt naar anderen. In de rest van de wereld is er een grotere groep die zich bezig houdt met deze manier van leven, daar waar het in Nederland nog als vrij nieuw wordt ervaren. Duurzaamheid is een *hot item*, maar er heersen nog vele stereotyperingen, zoals: ‘geitenwollensokkers’ of ‘predikers van normen en waarden ten opzichte van duurzaamheid’. Hiermee wordt bedoeld dat eigen normen en waarden veelvuldig worden opgedrongen aan andere individuen, aldus een participant. Vooral dit laatste beeld van *environmentalism* is belangrijk, aangezien dit zou impliceren dat *environmentalism* in relatie gebracht kan worden met religie op basis van het prediken van normen en waarden. Ik wil dit punt illustreren naar aanleiding van een interview met Donald en Sonja, waarvan ik een vignet heb gemaakt:

□□□

Ik zit weer in de trein terug naar Amsterdam, na een lange dag vol gesprekken en interviews. Moe, maar voldaan kijk ik uit het raam naar buiten, waar ik slechts weilanden, bomen en koeien zie. Ik denk na over wat ik vandaag allemaal gehoord en gezien heb en merk dat mijn hoofd overloopt van informatie. “Ga je gedachten structuren, maak een codeboom of iets dergelijks” zeg ik tegen mijzelf. Ik pak mijn laptop en blijf minutenlang staren naar mijn beeldscherm met mijn vingers op het toetsenbord, maar typen lukt niet. Ik bedenk mij dat er binnen mijn onderzoek een tegenstelling zichtbaar is geworden omtrent beeldvorming van

religie bij environmentalists en 'de rest'. Meerdere mensen gaven vandaag aan dat ze het gevoel hebben dat er 'gepredikt' wordt over duurzaamheid, wat hen het idee gaf dat het als religie bestempeld kan worden. Aan de andere kant gaven diverse mensen aan dat ze slechts hun normen en waarden benoemden waarmee de desbetreffende persoon kon doen wat hij/zij ermee wilde doen. Zo sprak ik Donald, 49 jaar en getrouwd met Sonja. Sonja is al jaren fanatiek bezig met duurzaamheid, environmentalism en biologische producten. 'Ik snap het gewoon niet hè, dan geef ik haar alles wat haar hartje begeert en alsnog krijg ik dagelijks te horen dat ik het niet goed doe. Ik moet meer bio dingen kopen, moet meer dit, moet meer dat.. En ondertussen blijf ik horen dat ik anders moet denken, want anders respecteer ik de natuur niet. Het lijkt haast wel brainwashen. Zo heet dat toch als je haast geïndoctrineerd wordt?', zegt Donald met gefronste wenkbrauwen en wat harder van toon. 'Een religie is het, kan ik je vertellen. Het Christelijke geloof is er niks bij hoor, met naar de kerk gaan en zo. Ik moet elke zondag bloemetjes plukken, wandelen en de groenten/fruit oogsten. Dus vertel mij het maar, wat is het verschil'. Met de armen over elkaar kijkt Donald zijn vrouw Sonja aan, zichtbaar wachtend op een reactie van haar. 'Schat, ik wil dat je anders leert kijken naar de wereld. We moeten Moeder Aarde respecteren en haar iets bieden. Als we op deze manier door gaan vernietigen we de wereld en dat wil je toch niet?' zegt Sonja met zachte stem. 'Nee dat wil ik ook niet, maar ik blijf erbij dat het gewoon een geloof is', zegt Donald met een frons in zijn gezicht.

Dit is slechts een van de voorbeelden die ik tegenkom omtrent de beeldvorming. Die tegenstelling voelt belangrijk, omdat het een vorm is van religie/spiritualiteit en geloven in iets. Wanneer is iets een religie en wanneer is het geloven in of een vorm van spiritualiteit? Terwijl ik dit typ kijk ik weer naar buiten en moet ik een glimlach onderdrukken. Ik bedenk me dat ik me voor het eerst een antropoloog voel.

□□□

Uit dit gesprek blijkt het beeld van indoctrinatie of prediken ten opzichte van duurzaamheid. 'En ondertussen blijf ik horen dat ik anders moet denken, want anders respecteer ik de natuur niet. Het lijkt haast wel brainwashen'. Dit maakt dat er een soort antithese heerst over de beeldvorming van *environmentalism* en religie, waarbij de *environmentalists* als 'morele agent' een rol spelen. Enerzijds de *environmentalists* zelf die zichzelf eerder als spiritueel zouden beschrijven, die opgaan in de natuur, en anderzijds mensen zoals Donald die betogen

te worden gepredikt door *environmentalists* om zich ‘te bekeren’ tot *environmentalism*. Zij zien *environmentalism* eerder als religie, in plaats van spiritualiteit. Dit maakt dat het belangrijk is om eerst spiritualiteit te beschouwen, om dit hierna te overstijgen om aan te geven dat de relatie tussen *environmentalism* en religie niet te duiden is in deze perceptie van *environmentalism*.

3.2 Spiritualiteit

De natuur wordt door velen van mijn onderzoeksgroep gezien als een veld van energieën en een plek van kracht. Het is het mystieke hiervan dat een belangrijke plek heeft in het denken omtrent *environmentalism* en religie. Zoals ik al eerder benoemde geven we allemaal in ons leven, of de ruimte waarin we ons leven leiden, het leven moreel en/of spiritueel vorm (Taylor 2012: 46). Het kan gezien worden als een soort van verbondenheid met de omgeving, wat als goddelijk kan worden ervaren (2012: 46). Een participant verwoordde deze morele en spirituele vorm op de volgende manier: ‘De natuur wordt gezien als iets heiligs en goddelijks waar zuinig mee omgegaan moet worden³²’. Het is van belang om op te merken dat de wijze waarop er naar de wereld gekeken wordt, van belang is voor de kijk op het milieu en het vormen van duurzaamheid idealen. Ideeën over het goddelijke, het spirituele en de hogere werkelijkheid als ideeën over de rol van de mens als ‘morele agent’, veroorzaken een gevoel van verantwoordelijkheid en plicht voor zorg voor anderen en de natuur (Hedlund – De Witt 2011: 1057). Deze rol van de mens als ‘morele agent’ ben ik veelvuldig tegengekomen, waarbij er regelmatig is gezegd dat de natuur beschermd moet worden en dat iedereen daarin kan, en wellicht ook moet, helpen. Voorbeelden hiervan zijn afval scheiden, geen kauwgom uitspugen op straat, bomen planten of mediteren in het bos. In zekere zin kan *environmentalism* gezien worden als een stroming van ‘morele agenten’, aangezien zij een probleem aankaarten en daarin een transitie proberen te maken naar een betere, schonere en/of duurzamere samenleving. Deze transitie uit zich op meerdere facetten van het leven, maar ik wil mij nu eerst richten op het aspect spiritualiteit. Daar waar eerder vrij weinig onderzoek is gedaan naar spiritualiteit, zijn er inmiddels verschillende wetenschappers die onderzoek doen naar een vorm van spiritualiteit die geïntegreerde ideeën over de natuur en duurzaamheid bevat. Taylor (2001) beschrijft een religiositeit waarin ideeën over de natuur en duurzaamheid

³² Mary

bij de aanhangers van *environmentalism* een ‘ultieme waarheid’ vinden in de kracht van de natuur. Hierbij heeft Taylor de *deep ecology movement* onderzocht, waarbij hij concludeert dat bepaalde natuurervaringen tijdens rituelen en mediteren kunnen leiden tot een vorm van eco-spiritualiteit. Onderstaand citaat bevestigt en illustreert deze *deep ecology movement* prachtig, waarbij er sprake is van eco-spiritualiteit:

‘Vaak in de vroege ochtenden ga ik een stuk wandelen in het bos, om op een gegeven moment te gaan zitten in een stuk weiland. Ik luister dan goed naar de geluiden om mij heen en elke keer merk ik weer dat ik dan pas écht onderdeel ben van de natuur. Ik ga in de geluiden en omgeving op en wordt er dus onderdeel van³³’.

Deze bewustwording en het gevoel van connectie met de natuur zorgen dat spirituele ideologieën uit allerlei hoeken met elkaar verbonden kunnen worden. ‘Spiritualiteit staat evenredig aan het één zijn met de natuur, waarbij er opgegaan wordt in de natuur en al haar facetten’³⁴, aldus een informant.

Betekenen die betekenisgeving en ontlenen van betekenis aan de natuur, met daarbij vormen van eco-spiritualiteit dat *environmentalism* in relatie met religie gebracht kan worden? Taylor (2012: 64) beschouwt religie in termen van transcendentie als de manier waarop het kan worden gedefinieerd. In dit licht kan spiritualiteit er ook onder verstaan worden, waarbij de relatie tussen *environmentalism* en religie wordt erkend en gezien door mijn participanten en informanten, maar dat het beter spiritualiteit genoemd kan worden. Spiritualiteit kan in dit licht gezien worden als een nieuwe vorm van religie, wat moraliteit in de samenleving kan oproepen. Een constructievorm van *popular culture* om aan te tonen dat er binnen een samenleving praktijken zijn ontstaan die religieus geduid kunnen worden. Het geeft het leven een doel en een betekenis, aspecten die religie eerder verschaft. *Environmentalism* is in al zijn facetten dus dienend aan het grotere kosmologische wereldbeeld (Barendrecht 2011: 28). De transcendentie en het overstijgende kader dat spiritualiteit heeft en geeft ten opzichte van *environmentalism*, maakt dat *environmentalism* een middel is om een andere perceptie van de natuur en de wereld te verschaffen. Het leidt tot een hoger ideaal, met een uiteindelijk doel: de wereld behouden.

³³ Johan

³⁴ idem.

3.2.1 Spiritualiteit als morele agent

Zoals ik al eerder beschreef ben ik de rol van de mens als ‘morele agent’ regelmatig tegenkomen tijdens het veldwerk, waarbij er gezegd wordt dat de natuur beschermd moet worden en dat iedereen daarin kan helpen. Een informant beschreef een situatie waarin zij verkeerde als een soort moeder die haar kinderen moest opvoeden (metaforisch gezien), om aan te geven dat men zo niet lang met de wereld om kan gaan. In sommige gevallen, zoals beschreven onder het kopje ‘beeldvorming³⁵’, wordt dit gezien als het prediken van de normen en waarden of indoctrinatie. Door dit op een andere manier te belichten en te beschouwen, kan echter gesteld worden dat dit slechts een rol is van een *environmentalist* als ‘morele agent’, om de natuur en de wereld te beschermen.

‘Ik voelde me een moeder over haar kinderen die haar eigen moeder moest beschermen, waarmee ik de planeet bedoel. We kunnen niet bossen blijven kappen, het groen laten verdwijnen en alle olie uit de grond halen. Begin bij jezelf, door bomen te planten bijvoorbeeld. Of eigen energie op te wekken. Ga voor de grap eens ergens midden in een bos zitten om daar te luisteren naar de geluiden om je heen. Dan voel en hoor je de planeet, dus hoe kunnen we dat nou vernietigen?’³⁶

In dit kader kan *environmentalism* gezien worden als een stroming van ‘morele agenten’, waarbij er getracht wordt een transitie te maken naar een betere wereld. In het vorige hoofdstuk is beargumenteerd dat moraliteit uit de samenleving is ontsnapt en dat *environmentalism* een manier kan zijn om deze moraliteit in de samenleving terug te krijgen. Daar waar religie eerst deze legitimiteit had, maar door toedoen van secularisering en moderniteit heeft verloren, zie ik spiritualiteit als een nieuwe vorm van religie, of een nieuw soort uiting van religie. Taylor (2012: 58-65) beschrijft dat oudere vormen van religie verdwijnen en er nieuwe gecreëerd worden, zoals spiritualiteit, een punt wat mijn bevindingen ondersteunt. Dit maakt dat *environmentalism* in relatie gebracht kan worden met religie, vanwege het morele component dat intrinsiek heerst binnen *environmentalism*.

³⁵ Zie bladzijde 36.

³⁶ Fragment informeel gesprek Mary.

3.3 Terugblik en vooruitblik

Environmentalism is te beschouwen als een diffuus begrip, wat plaats biedt tussen de natuur en de mens en de mens en de natuur. Het gaat over de relatie tussen beiden, hoe de mens zichzelf hierin een plek geeft en wat voor vorm en invloed het heeft op de perceptie van de natuur. Er wordt naar dit ideaal geleefd, en gestreefd, wat te zien is in allerlei praktijken van het dagelijks leven, zoals moestuinen bouwen, energie opwekken of profilering als *environmentalist*. Dit ideaal grenst sterk met ideeën over spiritualiteit, wat gezien kan worden als een nieuwe vorm van religie. Door een constructie vorm van *popular culture*, om aan te geven dat er binnen een samenleving in het dagelijks leven praktijken zijn ontstaan die religieus geduid kunnen worden, biedt spiritualiteit een overstijgend kader ten opzichte van *environmentalism*, wat maakt dat *environmentalism* een middel is om een ander soort perceptie van de natuur en de wereld te verkrijgen. Hierin spelen ‘morele agenten’ een rol; *environmentalists* die een gevoel van verantwoordelijkheid en plicht voor zorg voor anderen en de natuur veroorzaken. Dit morele component in *environmentalism* maakt dat er een transitie gemaakt kan worden naar een samenleving met moraliteit en duurzaamheid, maar het maakt ook dat *environmentalism* in relatie gebracht kan worden met religie.

In het volgende en afsluitende hoofdstuk wordt *environmentalism* in een lokale context beschouwt, om te laten zien hoe *environmentalism* een positie heeft weten te bemachtigen in de moderne samenleving. Hierbij wordt duidelijk dat *environmentalism* een manier is om een nieuwe vorm van samenleven te organiseren, op basis van moraliteit en een uiteindelijk doel: *saving our planet and ourselves*.

4. De lokaliteit van environmentalism

‘Het wordt steeds populairder ja; kijk bijvoorbeeld alleen al naar die hele hype omtrent superfoods en biologische producten. Ik denk dat de media een hele grote rol daar in heeft.. Het wordt gepropageerd als een soort gezond alternatief, maar wel een duur alternatief. Beter kun je zelf dingen verbouwen en zo, scheelt ook weer een hoop geld. Wat een kapitalistisch systeem zijn we ook eigenlijk hè, als je het zo bekijkt?’³⁷

Antropologie in relatie tot mondialisering kan het best geduid worden met betrekking tot hoe mondiale processen zich op een lokaal niveau uiten. *‘How globalizing processes exist in the context of, and must come to terms with, the realities of particular societies, with their accumulated – historical – cultures and ways of life?’* (Inda & Rosaldo 2008: 7). Binnen de antropologie kijkt men in de praktijk naar meerdere contexten, wat zorgt voor een holistisch perspectief. Als er binnen Nederland gekeken wordt naar *environmentalism* en duurzaamheid, kan gesteld worden dat het steeds meer een *hot item* is, waar *popular culture* een aandeel in heeft. Bovenstaande uitspraak is afkomstig van een man die al jaren duurzaam leeft en de opmars richting duurzame middelen in de gaten heeft gehouden. De laatste jaren is er merkbaar een steeds grotere verschuiving zichtbaar in het denken omtrent uiting aan duurzaamheid, waarbij duurzaamheid een groot draagvlak heeft weten te creëren binnen Nederland en de wereld. In de huidige mondiale samenleving speelt de mens een actieve rol in de beleving van de natuur en als ‘morele agent’. Zoals in de vorige hoofdstukken beargumenteerd is, kan *environmentalism* gezien worden als een reactie op moderniteit en kapitalisme, om een legitimiteit te verschaffen in het morele kader van de wereld. Er wordt steeds meer teruggegrepen, vanuit lokale initiatieven, naar een duurzame samenleving waar de natuur bewaard blijft en betekenis krijgt. De ‘mens en natuur’ relatie staat meer centraal dan ooit en krijgt daarnaast ook meer aandacht dan ooit. In dit hoofdstuk wil ik uiteenzetten

³⁷ Anne

hoe *environmentalists* lokaal te werk gaan, waarbij *agency* belangrijk is in het bepalen van structuren voor het leven van mensen. In de huidige maatschappij is duurzaam leven echter niet voor iedereen haalbaar – denk aan biologische producten of zonnepanelen waar een flink prijskaartje aan vast zit. Structuren zijn bepalend voor het leven van mensen, waarbij anderzijds de *agency* van mensen belangrijk is. *Environmentalism* heeft een veranderingselement in zich wat bij kan dragen aan de moderne maatschappij, doordat het een bepaalde positionering heeft gekregen binnen de samenleving.

4.1 Positionering environmentalism in moderne maatschappij

Om het veranderingselement in *environmentalism* aan te duiden, wil ik de *structuration theory* gebruiken die Anthony Giddens heeft geïntroduceerd. In deze theorie wordt de dualiteit van structuren uitgewerkt. Deze dualiteit tussen *structure* en *agency* bepaalt het aanpassingsvermogen en de flexibiliteit van mensen, maar ook de beperkingen hiervan. Deze twee concepten kunnen niet los van elkaar begrepen worden en zijn ook niet uit elkaar te halen (Tucker 1998: 82). *Structure* en *agency* kan gezien worden als een proces dat onze werkelijkheid vorm geeft. Met *agency* bedoel ik het zelfhandelend vrije vermogen van de mens en de *structures* bepalen hierin de bestaande regels en hulpbronnen die bij de actie inbegrepen zijn (Yuthas 2004: 231). *Agency* kan daarbij gezien worden als een manier om het eigen leven te beïnvloeden, waarbij individuen ook de levens van anderen kunnen beïnvloeden. De rol van *environmentalists* als ‘morele agent’ kan ook onder *agency* geschaad worden; het beïnvloeden van het eigen leven, maar ook de beïnvloeding van het leven van anderen. In het vorige hoofdstuk is behandeld dat *environmentalism* gezien kan worden als directe consequentie van het modernistisch tijdperk en zijn paradigma’s (cf. Szerszynski, Wallace & Waterton 2003; Milton 1996; Juergensmeyer 2002). Om het veranderingselement dat *environmentalism* in zich draagt te kunnen identificeren, moeten de moderne tijd voorgesteld worden als een *structure* dat bindt en kaders geeft, een *structure* waarbinnen het leven vorm moeten geven (Barendrecht 2012: 36). Deze binding, kaders maar ook verbinding met elkaar en met de natuur is een belangrijk element binnen *environmentalism*, wat een

informant verwoordde als ‘een positieve vicieuze cirkel’. Hij bedoelde hiermee dat op die manier alles verbonden is met elkaar, invloed heeft op elkaar en daardoor ook gedrag aangepast kan worden. ‘*Structure is not to be equated with constraint but is always both constraining and enabling*’ (Giddens 1984: 25). Wanneer er op die manier naar de huidige maatschappij gekeken wordt, kan *environmentalism* als *agency* ingezet worden als middel om de *structures* van binnenuit en onderaf te veranderen.

De positionering van *environmentalism* in de moderne maatschappij wil ik ook aanduiden aan de hand van de indeling van Wimmer (2002), om op die manier een stap te maken in de verdere analyse van deze positionering. Wimmer onderscheid drie reacties ten opzichte van de dominante cultuur: *entry*, *exit* en *voice* (2002: 143-153). Met *entry* wordt het volledig opgaan in de dominante cultuur van de samenleving bedoeld, waarbij je zelf haast onzichtbaar bent. Met *exit* doelt hij op het afscheiden van de *mainstream* cultuur, waarbij er plaats wordt genomen langs gemeenschaplijnen. En tot slot noemt Wimmer (2002) *voice*, waarbij de minderheid een plek probeert te verwerven voor zichzelf en eigen visie en overtuigingen, door mee te draaien in de *mainstream* cultuur. Ik ben me ervan bewust dat het raamwerk van Wimmer (2002) niet geheel passend is in de combinatie met *environmentalism*, maar toch vind ik het noodzakelijk om dit in mijn analyse te betrekken om de positionering van *environmentalism* duidelijk te maken. Het laat namelijk de mogelijkheid zien dat er een plek in de samenleving kan worden aangenomen ten opzichte van de *mainstream* cultuur, zoals *environmentalism*. Als consequentie van de moderne tijd bevindt *environmentalism* zich op nieuw terrein, waarbij er als ideaal wordt nagestreefd naar een nieuwe vorm van samenleven en duurzaamheid. Het is hierbij noodzaak om jezelf zichtbaar te maken binnen het dominante discours in de samenleving, om op die manier kenbaarheid en wellicht ook herkenbaarheid te geven aan normen en waarden en visies. Een fundamenteel verschil met het raamwerk van Wimmer (2002) die ik hanteer, is dat het binnen *environmentalism* niet zozeer draait om een negatieve of defensieve reactie ten opzichte van de *mainstream* cultuur, maar om een creatieve beweging die het modernistisch mechanisch wereldveld van binnenuit wil ontstijgen (Ray & Anderson 2000: 81-84). In het veldwerk waren deze creatieve bewegingen zichtbaar op verschillende plekken, plaatsen en via verschillende mensen. Een voorbeeld hiervan is een initiatiefnemer van een lokale, duurzame energienetwerk in samenwerking met de buurt. Zelf wonend op een zelfvoorzienende woonboot inspireert ze mensen in de buurt om eigen energie op te wekken of om energie te besparen.

Ik loop via de zonnige Amsterdamse grachten naar de plek waar ik afgesproken heb met Iris. 'Als je er eenmaal bijna bent, zie je wel welke boot van mij is' zei Iris lachend aan de telefoon. En jawel; ik kan haar boot onderscheiden van de vele andere boten die er liggen. Ik zie een vrij grote houten boot, omringt met kleurige details zoals lampjes gemaakt van glas. Als ik iets beter kijk zie ik zonnepanelen op het dak van de boot, naast een groot vlak met gras – ik vraag mij af of dit echt gras is en terwijl ik mij dit afvraag weet ik het antwoord al: natuurlijk is het echt.

Zoals gezegd stelt Wimmer (2002) dat een *exit* strategie inhoudt dat er afgezet wordt binnen een *mainstream* cultuur en dat er plaats wordt genomen langs de gebruikelijke lijnen van de samenleving. Ik zou in deze termen *environmentalism* als *exit*-strategie willen zien als een groep individuen die besluiten om een persoonlijke verandering te maken in hun leven, dat niet overeenkomt met de geldende paradigma's binnen de moderne samenleving (Barendrecht 2012: 57). Er is sprake van een (gedeeltelijke) terugtrekking of andere vorm van het organiseren van het leven om op die manier in staat te zijn de kosmologische visie op het leven in praktijk te brengen (cf. Sloterdijk 2011). De *environmentalists* die ik gesproken heb vormen een gemeenschap waarbinnen het kosmologisch en spiritueel ideaal centraal staan, waardoor het leven een andere invulling krijgt. Tijdens mijn onderzoek naar de dagelijkse praktijk en context van *environmentalism* heb ik waargenomen dat deze *exit*-strategie meer is dan een beweging ten opzichte van de *mainstream* cultuur. Zoals ik in het eerste hoofdstuk heb geanalyseerd is er bij *environmentalism* sprake van een reactie of beweging op de moderne tijd. De vorming van een gemeenschap met environmentalistische normen en waarden zet zichzelf dan niet buiten de moderne maatschappij, maar maakt er juist onderdeel van uit. Ze staan in constant dialoog met de omringende moderne samenleving en gaan dit niet uit de weg.

'Zodra ik thuis ben ga ik eerst de plantjes water geven, mijn moestuin verzorgen, de katten eten geven en daarna neem ik plek achter mijn laptop. Ik verbind mijzelf met de wereld om mij heen, de mensen op Facebook, Twitter of Instagram. Misschien ben ik er wel afhankelijk van, want juist via die sociale netwerken kan ik mijn visie uitdragen'³⁸.

³⁸ Mieke

‘Vanmiddag heb ik een gesprek met een wethouder van de gemeente Brabant. Dan mag ik uit gaan leggen wat ik met mijn lokale initiatieven wil bereiken en hoe zij hier ook beter van kunnen worden. Op een gegeven moment kun je het niet alleen meer lokaal produceren, maar moet er iets groters komen. Zoals bijvoorbeeld de gemeente; subsidies of veranderingen die zij teweeg kunnen brengen³⁹’.

Deze voorbeelden laten bepaalde aspecten van de moderne tijd zien waarin wij leven, zoals TV of internet en het dialoog waarin men raakt met regionale instanties. Juist dit maakt dat *environmentalism* zichzelf niet buiten de moderne maatschappij zet, maar er onderdeel van is. Daarom moet er enige nuance aangebracht worden waarbij *environmentalism* gezien wordt als *exit*-strategie. Er is een verandering van *structure* nodig om de visies van *environmentalism* op het leven in praktijk te brengen. Zoals ik hiervoor heb aangetoond, bieden *structures* ook mogelijkheden. Het *agency* dat mensen hebben kunnen *structures* vormen. Door middel van een *exit*-strategie, waarbij er gestart wordt met een zijdelingse gemeenschap, is het mogelijk om in dialoog te gaan met de omgeving en samenleving wat de keuzevrijheid vergroot. Deze zijdelingse gemeenschappen wil ik nu gaan duiden aan de hand van sub groeperingen binnen een samenleving, om aan te tonen dat *environmentalism* als subgroep en/of zijdelingse gemeenschap gezien kan worden door het lokale aspect wat er gehanteerd wordt.

4.2 Lokaliteit

In elke samenleving is er sprake van subgroepen die een samenleving vormen. Zoals ik hiervoor stelde kan dit in de thematiek van Wimmer (2002) omschreven worden als de *exit*-strategie. Klassen (2014: 73) ziet subgroepen als het volgende: *‘Subcultures are smaller groups within society that challenge the dominant mainstream culture by showing the hegemonic ideals and values of the mainstream to be constructed rather than natural’*. Het kan gezien worden als een soort reactie op de *mainstream* cultuur, waarbij de grote groep uitgedaagd wordt. Een veel voorkomende term die gebruikt wordt door postsubculturele studies geleerden voor de groepen/culturen die ze bestuderen, is dat van de neo-tribalisme. Deze term komt uit het werk van Michel Maffesoli (1995) die over de stedelijke *tribe* schrijft

³⁹ Jan

als een kleinschalige sociale groepering die met elkaar verbonden is door gemeenschappelijke patronen, in plaats van klasse, ras of religie. Hieraan wil ik het concept van Anderson over *imagined communities* koppelen, waarbij leden van een groepering zich verbonden met elkaar voelt, ook al kent men elkaar niet. Juist dit punt is essentieel voor mijn onderzoeksgroep, de *environmentalists*. Zij voelen zich verbonden met elkaar, middels bijvoorbeeld internet, eetclubjes of via de televisie, ook al kent men elkaar niet;

‘Ik zit in bepaalde Facebook groepen die puur te maken hebben met permacultuur, environmentalism of ECO-dorpen en je merkt in de berichten een soort samenhang. Een soort gevoel van verbondenheid, juist omdat we dezelfde normen en waarden en standpunten hebben. Een aantal leden van die groepen heb ik zelfs al mogen ontmoeten en dan kletsen we face-to-face over van alles en nog wat. Ik heb er denk ik vrienden aan over gehouden, waarbij ik altijd terecht kan⁴⁰’.

Juist door die verbondenheid wat deze informant aangaf, wat los staat van klasse, ras of religie, kan *environmentalism* gezien worden als een *tribe*, een soort reactie op de samenleving. Zoals ik eerdere stelde wordt *environmentalism* gebruikt als een *exit*-strategie, om op die manier een plek te krijgen in de samenleving. Juist omdat het los staat van klasse, hiërarchie of religie vind ik het belangrijk om de analyse omtrent subculturen en religie hier bij te betrekken.

4.2.1 Subculturen en religie

Wanneer er gesproken wordt over subculturen en religie, kan er gekeken worden naar religieuze subculturen, zoals bijvoorbeeld Jehova getuigen. Echter wordt veel van het werk over religie en subculturele studies gekeken naar religieuze elementen van subculturen of de manieren waarop subculturen werken als religie. Forbes en Mahan (2000 in Klassen 2014: 22) hebben de relatie tussen religie en *popular culture* overdacht en daar een viertal relaties⁴¹ aan gekoppeld, waarvan de derde relatie is: *popular culture as religion*. Het is belangrijk om dit te beseffen over religieuze functies van *popular culture*, met name subculturen. Het is ook

⁴⁰ Bianca

⁴¹ (1) religion in popular culture, (2) popular culture in religion, (3) popular culture as religion, (4) religion and popular culture in dialogue.

belangrijk om te kijken naar subgroepen zoals Durkheim kijkt naar de functie van religie: het bieden van sociale cohesie. Deze sociale cohesie bieden aanhangers van *environmentalism* ook. In de beginperiode van het veldwerk ben ik in aanraking gekomen met aanhangers van *environmentalism* door mijn gastgezin. Er werd mij verteld dat als je eenmaal iemand kent, de bal wel gaat rollen naar verschillende mensen. Er wordt sterk geloofd onder *environmentalists* dat duurzaamheid een ideaal is om naar streven, waarbij spiritualiteit een uiting is van dit geloof. Omdat dit een gemeenschappelijke factor is, biedt *environmentalism* deze sociale cohesie. Het kan gezien worden als een subgroep binnen de grote groep waarbij *environmentalism* als subgroep, ook beschouwt kan worden als religie waarin *popular culture* belangrijk is geweest in het tot stand komen hiervan. Het morele component wat heerst in *environmentalism* maakt dat het als religieus geduid kan worden in een samenleving, wat de relatie tussen *environmentalism* en religie kenbaar maakt. Klein (2014) benoemt dat grote veranderingen nodig zijn om het politieke en kapitalistische economische systeem te veranderen, waarbij er een nieuwe beweging moet ontstaan. Deze beweging is dan al door een bepaald soort *conversion* heen en is niet meer afhankelijk van het kapitalistische machtssysteem. In dit kader kan *environmentalism* hierin geplaatst worden als subgroep, *tribe* of *exit*-strategie. Zij zetten zich af tegen het dominante discours in de samenleving, wat op dit moment kapitalisme en moderniteit is. Die weerstaand maakt dat ze het leven en de samenleving op een andere manier willen indelen;

‘Ik hou van mijn kleine boerderij op het platte land. Ik oogst mijn eigen groenten en fruit, wek mijn eigen energie op en ik tap water uit een put. Ik heb honden, katten, koeien, varkens, kippen en paarden om mij te voorzien in vlees, eieren, melk, verjagen van muizen en verjagen van mensen. Als ik naar al het leed kijk op de wereld, denk ik dat beter iedereen zo kan leven zoals ik. Jezelf voorzien omringt in de natuur. Wat een uitkomst is dat. Op een gegeven moment zal de regering ook wel denken dat het anders zal moeten, aangezien steeds meer mensen lokaal zichzelf op een andere manier organiseren. Kijk bijvoorbeeld naar Facebook: ik zit in een groep waar iets van 250 mensen zitten die alleen maar tips uitwisselen en praten over environmentalism. Prachtig vind ik dat⁴²’.

Hierbij wil ik onderstrepen hoe in de praktijk gedacht wordt over het indelen van een nieuw soort samenleving. Het zijn veelal individuen die zich organiseren in (online) groepen,

⁴² Suzanne

waarbij ze de *exit*-strategie gebruiken. Ik wil nu een kleine zijsprong maken naar het organiseren binnen netwerken, om op die manier de positionering van *environmentalism* in de huidige moderne samenleving te verstevigen.

4.2.2 Voice-strategie en Facebook groeperingen

Naast de *exit*-strategie die *environmentalism* heeft gehanteerd om zich te organiseren langs gemeenschapslijnen van de huidige moderne samenleving, maken ze daarnaast gebruik van de mogelijkheid zich te organiseren binnen netwerken. Het organiseren op een netwerkniveau ten opzichte van de *mainstream* cultuur wordt door Wimmer (2002) *voice*-strategie genoemd. Hierbij organiseert de minderheid zich via communicatie in het dominante discours, om een plek te verwerven voor zichzelf, visies en overtuigingen. Op macroniveau zijn organisaties als Greenpeace of het Wereld Natuur Fonds initiatieven die gebruik maken van *voice*-strategieën om in het dominante discours te participeren (Barendrecht 2012: 63). Ook wordt er binnen Nederland steeds meer op mesoniveau gedaan aan *voice*-strategie, door de dialogen die plaats vinden tussen lokale initiatiefnemers en regionale instituties. Juist omdat er een steeds grotere interesse is in duurzaamheid en *environmentalism*, wordt het voor gemeentes ook interessant om zich te mengen in deze kwestie. Lokale initiatieven worden bijvoorbeeld uitgenodigd om te spreken over duurzaamheid of hoe zij via *environmentalism* leven en zichzelf onderhouden. Regionale constructies uiten zich ook door middel van subsidies, om op deze manier lokale initiatieven te ondersteunen. Gemeentes geven vorm aan duurzaamheid door de initiatieven maar ook door beleid. In Gemeente Utrecht wordt getracht in 2040, door middel van een integrale aanpak, Utrecht een duurzame provincie te laten zijn. Hierbij wordt er veel aandacht geschonken aan de lokale initiatieven, omdat het *bottom-up* aangepakt moet worden om een verandering teweeg te brengen. Deze worden gefinancierd, gesubsidieerd en/of gepromoot. Ik wil hieronder naar aanleiding van een gesprek met Jan illustreren wat voor betekenis het heeft voor lokale initiatieven om gehoord te worden door gemeentes en provincies:

‘Ik ga volgende week een betoog houden over ECO-dorpen en de toegevoegde waarde daarvan binnen gemeentes en de samenleving bij de provincie Brabant. Super spannend, maar het laat wel zien dat lokale initiatieven steeds meer gehoord worden en ook steeds meer gefinancierd. Dit is nu denk ik de vierde presentatie die ik geef voor grote instanties of gemeentes. Het voelt een beetje als je kindje presenteren, juist omdat ik er zoveel mee bezig

ben in het dagelijks leven. Dat maakt dat het makkelijk is om het erover te hebben, maar aan de andere kant ook moeilijk omdat ik toch een soort.. Ja, ik wil een soort goedkeuring of bevestiging hebben dat het oké is wat ik doe. Dit werkt voor een samenleving en uiteindelijk ook voor de hele wereld. En een stapje in de goede richting is zo'n presentatie bij de provincie Brabant⁴³'.

Naast deze *face-to-face* contacten en presentaties bij gemeentes wat de *voice*-strategie op mesoniveau laat zien, speelt het netwerk dat zich verspreid via internet een grote rol in de *voice*-strategie en participeren in de samenleving. Juist in de abstracte digitale wereld zijn mensen op zoek naar binding via een netwerk (cf. Barendrecht 2012; Juergensmeyer 2002). Op elke website of Facebook groep zijn links en verwijzingen te vinden naar andere netwerken of initiatieven. De verschillende activiteiten en praktijken van *environmentalism* zijn te plaatsen binnen de *voice*-strategie van Wimmer (2002), omdat er op brede schaal georganiseerd, gecommuniceerd en geïnformeerd wordt, om op die manier mensen in contact te brengen en in aanraking te laten komen met *environmentalism*.

De mogelijkheden van de digitale wereld spelen een belangrijke rol voor *environmentalism*. Het is een aspect van de moderne maatschappij waar gretig gebruik van gemaakt wordt, om zichzelf en anderen te informeren en organiseren. Deze beschikbaarheid van informatie heeft *environmentalism* de mogelijkheid gegeven om de ontwikkelen en positioneren in de huidige moderne samenleving.

4.2.3 Vignet

Enigszins gespannen, doch enthousiast loop ik naar het café waar ik afgesproken heb met Johan. Hij is momenteel bezig met het oprichten van een ECO-dorp in Nederland, omdat hij de noodzaak voelt om een community te bouwen waarin je niet meer afhankelijk bent van vele (kapitalistische) instanties, hulpmiddelen en producten. Ik had het plezier om al meerdere malen met Johan gesproken te hebben via de telefoon en Skype, dus we konden verder gaan op zaken die ik extra wilden belichten. Wanneer ik het café in vizier heb zie ik Johan al glimlachend staan, waarna hij naar mij toe loopt en zijn hand uitsteekt; 'Fijn je te zien meissie, laten we gauw naar binnen gaan'.

⁴³ Jan

‘De afstand tussen burger en bronnen van energie, zorg en producten is zo groot geworden, dat ik denk dat we die bronnen niet meer echt kunnen vertrouwen’, zegt Johan terwijl hij een slok van zijn koffie neemt. Het café is rustig, er zijn slechts vier andere mensen aanwezig, maar de muziek staat vrij hard, wat maakt dat het lastig is Johan goed te verstaan. Ik bedenk me dat ik blij ben dat ik een voicerecorder bij me heb, zodat ik alles later nog eens goed kan terugluisteren. ‘De productie van onze energie vergiftigt ons klimaat en dus ook de ecosystemen van de aarde. Dat geldt overigens ook voor de bron van economie, wat mijn inzien niets meer voorstelt door ongelimiteerde geldschepping en ophoping aan de top van de samenleving. Kijk nou naar de kredietcrisis, dat is hier een perfect voorbeeld van’. ‘Een ECO-dorp organiseert zich lokaal, waardoor je je eigen bronnen van dagelijks bestaan terug wint. We bouwen ons eigen voedsel, wekken eigen energie op en daarnaast zorgen we ook gewoon een beetje voor elkaar’, zegt Johan met een knipoog en glimlach. ‘Het is lokaal, dus voor iedereen helder zichtbaar’. Johan legt uit dat hij dit als kracht ziet van een lokaal initiatief – de burgers zien gelijk dat er wat gebeurt. Hij merkt dat regionale constructies steeds meer aandacht besteden aan de lokale initiatieven, juist doordat het bottom-up gerealiseerd wordt. ‘Ik denk dat je niet eens zozeer via een environmentalism manier van leven hoeft te leven, maar het laat wel de kracht zien van mensen en het respect wat we hebben naar de natuur toe’. ‘En dat is waar ik naar toe streef’, zegt Johan terwijl hij naar buiten staart. In dit rustige, doch luidruchtige, café kijk ik naar hem en zie een man die naar zijn idealen streeft en dit ook kan uitdragen.

□□□

Dit duidt het gehele veranderingselement en positionering van *environmentalism* aan, waarbij Johan zelf het heft in handen neemt en een ECO-dorp opstart. Dit *bottom up* initiatief moet gezien worden als een *grassroots globalisation* (2000). Dit concept, gehanteerd door Appadurai, interpreteert verschillende sociale manifestaties die de negatieve consequenties van mondialisering tegen willen gaan. Een ECO-dorp kan in dit licht en in deze context gezien worden als een ‘lokaal antwoord op mondiale uitdagingen, waar lokaliteit verbonden is aan een mondiaal netwerk’ (Grift & Vervoort 2013: 3). De noodzaak om lokaal iets te organiseren om grensoverschrijdende milieuproblematiek te bestrijden en/of hanteren, heeft iets idealistisch en moralistisch in zich. Hierbij komt wederom de rol van ‘morele agent’ tevoorschijn, namelijk het redden van de wereld, de natuur, Moeder Aarde en de mens die daarop mogen leven.

4.3 Hoge idealen met een uiteindelijk doel

Environmentalism is een antwoord op een mondiale uitdaging, waarbij er lokaal aspecten worden gerealiseerd om beter om te gaan met de wereld. Ze willen laten zien dat er ‘betere, betaalbare en praktische’ middelen en oplossingen zijn om over te schakelen naar een duurzame wereld. Deze oplossingen zullen niet komen van de overheid of het bedrijfsleven, maar zal *bottom-up* moeten plaatsvinden. Zoals Johan⁴⁴ zei: ‘Het is lokaal, dus voor iedereen helder zichtbaar’. Deze uitspraak vind ik treffend voor de lokaliteit van *environmentalism*. Ook al is het (nog) kleinschalig en lokaal, het maakt wat teweeg in de samenleving. Zoals ik als voorbeeld noemde, zijn er meerdere ECO-dorpen opgestart en in de fase van opstarten binnen Nederland. Een andere beweging hierin zijn Transition Towns - ‘In kleine en grote burgerinitiatieven die wereldwijd de vitaliteit van de lokale economie versterken en het welzijn van lokale gemeenschappen verbeteren’ (Transition Towns Nederland: b). In zekere zin kunnen Transition Towns gezien worden als ECO-dorpen, als er gekeken wordt naar de standpunten van beide: ‘Enthousiaste groepen burgers in steden, dorpen of buurten, die met elkaar aan de slag zijn om hun manier van wonen, werken en leven minder olieafhankelijk, meer duurzaam en meer sociaal te maken’ (Hopkins 2008 en Transition Towns Nederland: a). De lokale gemeenschap is van belang, waarbij lokaliteit, diversiteit en duurzaamheid centraal staan. In Nederland zijn er inmiddels al vele ECO-wijken en ECO-dorpen te vinden⁴⁵, waarbij vele nog in opbouw. Daarnaast laten lokale initiatieven zien dat er *bottom-up* een transitie plaatsvindt. Zo heb ik een man gesproken die elke maand ergens in Nederland (of in het land waar hij op dat moment is) een boom plant om op die manier te voorkomen dat bomen over een tijd niet meer op de planeet zullen staan. Hij weet andere mensen te inspireren via een platform als internet, wat maakt dat er nu een hele groep mensen is die dit voornemen tot zich hebben genomen.

Dit laat het enthousiasme en wellicht ook noodzaak zien om iets aan duurzaamheid te doen, maar vooral om iets aan de samenleving te doen. De transitie naar een schonere, betere en duurzamere wereld wordt gekenmerkt door zulke initiatieven die zich lokaal organiseren, waarin het morele aspect voorop staat: er moet wat veranderen in de wereld.

⁴⁴ Vignet op bladzijde 50-51

⁴⁵ Bron: <http://www.omslag.nl/wonen/ecodorpen.html>, geraadpleegd op: 23 juni 2015

4.3.1 Mensen uit de praktijk laten spreken

Ik wil in dit laatste deel van mijn thesis enkele mensen uit de praktijk laten spreken om de noodzaak van een transitie naar een duurzame samenleving te aan te duiden. Hierbij wil ik *environmentalism* plaatsen in het lokale kader, waarbij ik het belang en de kracht die ik gevonden heb tijdens mijn onderzoek een plek wil geven. In de vorige hoofdstukken heb ik laten zien dat *environmentalism* draait om de relatie tussen mens en natuur, waar spiritualiteit een zingevend kader in is. Het is een ideaal waar men naar streeft en wat men uitvoert in het dagelijks leven. De weerstand die kapitalisme en moderniteit oproept bij *environmentalists*, maakt dat een positie heeft gekregen in de huidige moderne samenleving. Door moderniteit is er sprake van individualisme, waardoor men alleen nog maar aan zichzelf denkt. Ook het verlies van legitimiteit van religie maakt dat *environmentalism* een plekje heeft in de samenleving, wat maakt dat *environmentalism* in relatie gebracht kan worden met religie. Het geeft betekenis aan het leven, waarin het morele aspect voorop staat. De *agency* die het oproept bij mensen en de *structure* waarvoor het zorgt, maakt dat *environmentalism* een subgroep, een *tribe* en een *exit*-strategie is. Het zorgt voor een doel in het leven, een manier van leven en voor het zorgen van moraliteit in een samenleving. Wees goed voor de natuur, wees goed voor de wereld en wees goed voor jezelf.

‘Denk niet alleen aan jouw generatie, maar denk ook aan de volgende en daaropvolgende generaties. We zijn allemaal verbonden met de aarde en de natuur en we kunnen niet zonder haar. Verandering is nodig en dat kun je bij jezelf laten beginnen⁴⁶’.

‘Begin klein: scheid je afval, gooi flessen in de flessenbak en spuug je kauwgom niet uit op straat. Dit maakt al verschil. Het maakt dat je anders leert kijken naar de wereld waardoor je vanzelf een stapje verder gaat. Ik ben inmiddels al heel wat stapjes verder en geloof me, deze manier van kijken naar de wereld is veel mooier⁴⁷’.

‘De natuur is een bron van kracht waar je veel inspiratie of geloof kunt halen. Het is

⁴⁶ Jarka

⁴⁷ Jacqueline

niet zozeer een religie, maar eerder een vorm van spiritualiteit. Zelfontplooiing is voor mij een punt geweest die ik heb geleerd naar aanleiding van spiritualiteit. Soms denken mensen dat je dan wat “zweverig” bent, maar dat hoeft helemaal niet zo te zijn. Ik wil voor de natuur zorgen en dan zorgt de natuur weer voor mij en mijn kinderen⁴⁸.

‘Als we op deze manier verder leven, vernietigen we onze wereld. Alle bomen die gekapt worden, alle dieren die vermoord worden.. Alles draait alleen nog maar om geld en macht. En wat bereik je daar uiteindelijk mee⁴⁹?’

‘Ik zou willen zeggen dat je eens goed om je heen moet kijken. Kijk naar de bomen, luister naar de vogels en ruik de bloemen aan de kant van de weg. Het lijken misschien kleine dingetjes, maar voor mij zijn dit geen kleine dingetjes. Het zijn dingen uit het leven die zelf ook leven. Door ontbossing of al die milieu problemen kan het maar zo zijn dat die bomen, vogels en bloemen er over een tijdje niet meer zijn. En dan beseft je pas echt dat het geen kleine dingetjes zijn⁵⁰.’

Meld je gewoon aan bij onze Facebook groep en zie hoe vriendelijk en aardig we zijn naar elkaar en naar de natuur. We zijn een groep binnen Nederland die let op duurzaamheid. Gezellig samen eten bijvoorbeeld zodat er geen eten weggegooid hoeft te worden. Of samen een moestuin beginnen in het centrum van Amsterdam. Ik denk inderdaad dat we verbonden zijn met elkaar en dat is ook onze kracht⁵¹.

‘Het kan geen decennia meer zo doorgaan. De Noordpoolkappen smelten, in Brazilië staat geen bos meer en Nederland blijft het maar warmer en warmer worden. De problemen liggen voor onze neus net zo als de oplossingen. We moeten met zijn allen eens beginnen met nadenken en beseffen dat we niet de aarde niet bezitten, maar er onderdeel van zijn⁵².’

‘Verandering is nodig. Verandering begint bij jezelf⁵³.’

⁴⁸ Iris

⁴⁹ Bert

⁵⁰ Cathy

⁵¹ Petra

⁵² Jacqueline

⁵³ Mieke

5. Conclusie

De praktijk van *environmentalism* is een onderzoeksgebied wat vrij weinig is onderzocht binnen het academisch debat, waarbij de relatie tussen *environmentalism* en religie een gebied is wat helemaal nog onduidelijk is. Het maatschappelijke debat is echter een ander verhaal. Zoals ik al eerder vermeldde is er in de laatste jaren een steeds grotere verschuiving zichtbaar in het denken omtrent uiting aan duurzaamheid. Enerzijds door de bewustwording van het kapot maken van de aarde en anderzijds door middel van beeldvorming en media heeft duurzaamheid een rol gekregen in de samenleving. *Environmentalism* is een *hot item*. Steeds meer initiatieven komen tot stand, zoals moestuinen aanleggen, ECO-wijken opzetten, biologische producten (ver)kopen of promotie van zelf energie opwekken. Alle voorbeelden onderstrepen de transitie die er gaande is in de moderne samenleving. Om deze transitie kenbaar te maken en om *environmentalism* te beschouwen, is het mijn inzien noodzakelijk om antropologisch veldwerk te verrichten. Op deze manier wordt er via een lokale context gekeken naar alle (kleine) aspecten van *environmentalism*, wat zorgt voor een holistisch perspectief. Door het kijken, leren, voelen en ruiken met en door de informanten en participanten heb ik een bijdrage kunnen leveren aan de thematiek omtrent *environmentalism*. Met dit onderzoek hoop ik dan ook een bijdrage te hebben geleverd aan het academische debat van *environmentalism* en de relatie van deze met religie. Binnen de antropologie zou er meer aandacht geschonken kunnen worden aan de natuur en al haar facetten. Juist door antropologisch veldwerk en onderzoek kan *environmentalism* gepraktiseerd worden, omdat op die manier alle verhalen, beelden en ervaringen lokaal in kaart gebracht worden. De *insiders view* (Ingold 2013: 2) die ik heb weten te verschaffen tijdens mijn onderzoek heeft gemaakt dat ik inzicht heb gekregen in de praktijk van *environmentalism* en hoe dit zorgt voor een transitie in een samenleving.

Zoals ik in de inleiding vermeldde ben ik mijn onderzoek ingegaan om de verhalen, ervaringen en beelden te laten spreken van *environmentalists* in Nederland aan de hand van

het theoretisch raamwerk dat Charles Taylor biedt met zijn *malaise of modernity*, om op die manier inzicht te bieden in de wereld van *environmentalism* waarbij het een manier kan zijn om een nieuw soort orde of legitimiteit in de samenleving te creëren. Hierbij vond ik het noodzakelijk om eerst het theoretisch raamwerk van Charles Taylor neer te zetten, voordat ik verder ging naar de lokaliteit van *environmentalism*. Door het verdwijnen van de morele horizonten in de samenleving, is er een zekere moraliteitscrisis opgetreden. Er is een ‘ik-generatie’ opgetreden, waarbij individualisme een groot uitgangspunt is. Daar waar eerst religie bovenaan de ladder stond, heeft het zijn legitimiteit verloren. Moderniteit en secularisme hebben naast individualisme voor deze afbraak van legitimiteit gezorgd. De beleving en orde van het dagelijks leven heeft deze functie overgenomen, waar Taylor (2002) spreekt over de malaise van de moderniteit. De samenleving hoe die nu is moet vervangen worden, waar *environmentalism* een perfecte kandidaat voor lijkt te zijn. Het kan het morele component in de samenleving terugbrengen, omdat er een intrinsiek moreel aspect in *environmentalism* zit: het redden van de wereld, je verbonden voelen met de natuur en de wisselwerking tussen de natuur en de mens. Hierbij biedt *environmentalism* kans op een verandering van samenleving en een verandering binnen de moderne structuur. De relatie tussen *environmentalism* en religie is zichtbaar op dit punt: het morele component. *Environmentalism* is een manier om die moraliteit terug te krijgen in de samenleving, waarmee ik wil stellen dat op dit punt *environmentalism* in relatie gebracht kan worden met religie, zowel geconstrueerd door *environmentalists* als *popular culture*. Vanuit dit standpunt ben ik *environmentalism* gaan beschouwen, waar naar aanleiding van mijn veldwerk duidelijk is geworden dat de praktijk van *environmentalism* zorgt voor de transitie in de moderne samenleving. Steeds meer initiatieven komen tot stand om de natuur te beschermen en/of te behouden, waar door middel van subgroepen, *tribes* of *exit-* en *voice-*strategieën gebouwd wordt aan zijdelingse groeperingen met dit ideaal. De relatie tussen mens - natuur en natuur - mens is veranderd, waarbij de beleving ten opzichte van de natuur centraal staat. Nieuwe religieuze uitingen krijgen vorm in de samenleving, een aspect waar *popular culture* centraal in staat. In de praktijk werd er vaak gesproken over in dialoog gaan met de natuur, om op die manier een relatie te bewerkstelligen tussen de natuur en de mens. Ingold (2013) spreekt over een andere manier van kijken naar jezelf en de omgeving waarin je je bevindt.

Ik wil mijn thesis dan ook eindigen met een inzicht die ik heb opgedaan na mijn onderzoek, waar ik gebruik maak van Ingold's raamwerk omtrent *correspondence*. We moeten in *correspondence* gaan met de materialen om ons heen, waarbij we in een continue proces zit

met onze omgeving. Hierbij wordt de mens en iets anders één, waarbij het gaat om het samenvallen van de persoon met het materiaal. Ingold (2013) beschrijft dat hier geen einde aan zit, want het is een continue proces. Waar het op neer komt is dat er open gestaan moet worden voor wat het systeem (in mijn onderzoek: de natuur) doet en daarbij moet het systeem niet overheerst worden. Er moet sprake zijn van gelijkwaardigheid en in deze tijd is er helaas geen gelijkwaardigheid in de samenleving te vinden. Door deze ongelijkwaardigheid ontstaan er crisissen zoals de ecologische crisis of de financiële crisis, omdat we het systeem niet meer beheersten (niet correspondeerden) en het werd hierdoor te groot. *Environmentalism* is een vorm van *correspondence* met de natuur, die uitgaat van een gelijkwaardige relatie tussen de mens en de natuur. Dit maakt dat wij onze samenleving kunnen veranderen, waarbij de moraliteit weer terug zal komen in de maatschappij en er nieuw soort orde kan ontstaan. Ik ben mij ervan bewust dat mijn onderzoeksresultaten niet hoeven te gelden voor alle praktijken van *environmentalism* en dat het wellicht een ideaal van mij is geworden om een nieuw soort samenleving te bouwen door middel van *environmentalism*, echter bieden de verhalen van de mensen hoop en inspireren ze. Verder antropologisch onderzoek, wat zowel vergelijkend als geheel nieuw kan zijn, in de toekomst zou het debat van *environmentalism* kunnen verstevigen en positioneren in het academische veld. Daarnaast zou het interessant zijn om de zogenaamde antithese in de beeldvorming van *environmentalism* en religie dieper te onderzoeken, waarbij *environmentalists* en ‘de rest’ een hele andere kijk hebben op *environmentalism*.

Door het veldwerk en deze thesis hoop ik te hebben laten zien dat *environmentalism* niet louter een initiatief is om enkel wat bomen te redden of om duurzaam te leven, maar dat het een zekere kracht in zich heeft: een moraliteitsbesef ten opzichte van de aarde en de mens. Iets waar ik zelf pas aan het eind van mijn veldwerk achter ben gekomen, waarbij ik *environmentalism* nu zie als een kracht met hoge idealen en een uiteindelijk doel: een nieuwe duurzame vorm van samenleven.

Literatuurlijst

Anderson, B.

2006 *Imagined Communities*. London/ New York: Verso.

Appadurai, A.

2000 *Grassroots Globalization and the Research Imagination*. *Public Culture* Vol.12, no.1:1-19.

Argyrou, V.

2005 *The Logic of Environmentalism: Anthropology, Ecology and Postcoloniality*. Canada: Berghan Books.

Barendrecht, T.

2012 *Environmentalism: the consequences of modernity*. Master thesis Culture Antropologie

Bauman, Z.

2011 *Collateral Damage: Social Inequalities in a Global Age*. Cambridge: Polity Press.

Boeije, Hennie R.

2010 *Analysis in Qualitative Research*. London: Sage.

Chidester, David

2005 *Authentic fakes: Religion and American popular culture*. Berkley and Los Angeles, CA: Univ of California Press.

van Domburg, S.

2013 *De Malaise van de Moderniteit. Over hedendaagse misvormingen, illusies en kwalen*.

Gellner, E.

2006 *'Nations and Nationalism'*. Malden: Blackwell Publishing.

Giddens, A.

1984 *'The Constitution of Society'*. California: The University of California Press

Grift, van de, E. en Vervoort, J.

2013 Global grassroots resource governance networks: opportunities and challenges for reconceptualising multi-level governance architectures. *Earth System Governance Tokyo Conference: Complex Architectures, Multiple Agents*

Hedlund - de Witt, A.

2011 The rising culture and worldview of contemporary spirituality: A sociological study of potentials and pitfalls for sustainable development. *Ecological Economics* 70: 1057-1065.

Inda & Rosaldo

2008 *The anthropology of globalization: a reader*. Malden: Blackwell Publishing

Ingold, T.

2000 *The perception of environment*. Londen: Routledge

2013 *Making: Anthropology, Archaeology, Art and Architecture*. Oxon: Routledge.

Juergensmeyer, M.

2002 *The Paradox of Nationalism in a Global World In The Postnational Self. Belonging and Identity*. Minneapolis: University of Minnesota Press

Klassen, Chris

2014 *Religion and popular culture*. Oxford University Press.

Klein, Naomi

2013 *This Changes Everything. Capitalism vs. The Climate*. Simon & Schuster.

Raven, D.

2008 'Globalia, een reisverslag'. Amsterdam: Thela Thesis

Sloterdijk, Peter

2011 'Je moet je leven veranderen'. Amsterdam: Boo

Smeyers, Paul & Lemmens, Willem

1995 Het project van Charles Taylor: over authenticiteit en de oorsprong van het moderne 'morele zelf'. *Ethische Perspectieven* 5(1):9-23

Szerszynski & Heim & Waterton

2003 'Nature Performed: environment, culture and performance'. Oxford. Blackwell Publishing

Taylor, B.

2001 Earth and Nature-Based Spirituality: From Deep Ecology to Radical Environmentalism Part I. *Religion* 31: 175-193

Taylor, Charles

2012 Een seculiere tijd. Harvard University Press.

Tucker, K.H.

1998 'Anthony Giddens and modern social theory'. Londen: Sage Publications Ltd

Dewalt K., & Dewalt B.

2002 'Participant Observation: A Guide for Fieldworker'. Oxford: AltaMira Press

Wimmer, A.

2002 'Nationalist exclusion and ethnic conflict: Shadows of modernity'. Cambridge: Cambridge University Press

Yuthas, K. & Dillard, J. & Rogers, R.

2004 'Beyond agency and structure: Triple - loop learning', Journal of Business Ethics 51(2): 229 - 243.

Bijlage 1: Informantenlijst

In deze lijst worden de informanten benoemt (inclusief datum van (informeel)gesprek en/of (semi-/gestructureerd) interview) die voorkomen in mijn scriptie met een citaat, uitspraak of via een (fragment) van een vignet. Alle namen zijn fictief, dit om de anonimiteit te behouden. Helaas heb ik niet alle citaten of uitspraken kunnen gebruiken in mijn scriptie, wat niet mijn dank en waardering wegneemt voor deze behulpzame en informatieve gesprekken.

Anne	11 februari 2015
Bert	11 april 2015
Bianca	16 maart 2015
Cathy	14 februari 2015
Donald	9 februari 2015
Iris	12 april 2015
Jacqueline	15 april 2015
Jan	16 april 2015 en 28 april 2015
Jarka	1 mei 2015
Johan	23 april 2015
Linda	22 februari 2015
Mary	24 april 2015
Mieke	21 maart 2015 en 29 maart 2015
Miriam	23 februari 2015
Petra	15 maart 2015
Sonja	9 februari 2015
Suzanne	13 maart 2015